

Brieven na 'de Nacht'

Burgerverwachtingen ten tijde van de Nacht van Schmelzer

Masterscriptie

27 juli 2015

T.W.G. Rohof

s4068602

Scriptiebegeleider

Dr. M.H.C.H. Leenders

Voorwoord

Waarde lezer,

Voor u ligt mijn masterscriptie *Brieven na 'de Nacht'. Burgerverwachtingen ten tijde van de Nacht van Schmelzer*. Dit werk was niet tot stand gekomen zonder de hulp van anderen. Allereerst wil ik daarom mijn scriptiebegeleider, Dr. Marij Leenders, bedanken voor haar kritische noten, fijne geduld en aanstekelijke optimisme. Daarnaast wil ik ook mijn waardering uiten voor het Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen en haar goed georganiseerde archief.

Als laatste wil ik nog iedereen in mijn nabije omgeving bedanken voor hun steun, raad en luisterende oren. In het bijzonder mijn ouders, die tijdens het schrijfproces mijn (sporadische) geklaag en gemopper moesten aanhoren.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Ties Rohof

26 juli 2015

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Van statistiek tot burgerbrief	6
Bronnen	12
Methode	14
Hoofdstuk 1: De briefschrijver	16
Hoofdstuk 2: De burgerbriefstructuur	18
Aanhef	19
Aanleiding	19
Relatieduiding	20
Afsluiting	23
Hoofdstuk 3: Een Nacht van betekenis(sen)	24
Tegenstanders van de Nacht	24
Fatsoensnorm	24
Duidelijkheid	26
Vertrouwen	27
Voorstanders van de Nacht	28
Gehoord worden	28
Vernieuwing confessionele politiek	30
Hoofdstuk 4: De conclusie	32
Literatuurlijst	35

Inleiding

'Excellentie,

*Het is inderdaad diep treurig, wat er vorige week vrijdag is gebeurd. Ik heb alles gevolgd, van het begin tot het einde, en wat ik zo graag had voorkomen, is gebeurd. Ik was mijn slaap kwijt na zo'n koude douche. U was voor mij de man die het klaren kon. (...) Wat moet ik straks nog kiezen?'*¹

Zomaar een citaat uit een van de vele verontruste brieven die verstuurd werden aan premier Cals naar aanleiding van de zogeheten Nacht van Schmelzer. Op de avond van 13 op 14 oktober 1966 stelde Norbert Schmelzer, fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij (KVP), tijdens de algemene beschouwingen enkele kritische vragen over het financiële beleid dat door kabinet-Cals (KVP, PvdA, ARP) werd gevoerd. Het kabinet had een progressieve en ambitieuze toekomstvisie. Ze wilde de modernisering van Nederland stimuleren met behulp van 'een snel voortgaande industrialisatie en verdere ontwikkeling van de economische structuur en diensten'.² Maar die visie zou geld kosten. Deze uitgaven zouden volgens de meer conservatieve politici niet gedekt worden door de begroting die tijdens de Nacht van Schmelzer besproken werd. Hoewel het kabinet al concessies had gedaan op de uitgaven- en inkomstzijde van het dekkingsplan, was de oppositie en een conservatief deel van de KVP nog niet overtuigd van de juistheid van de begroting.³ Schmelzer vreesde met name voor geldontwaarding en een toename in werkloosheid.⁴

Na een marathonvergadering die tot in de vroege ochtend duurde, drukte Schmelzer uiteindelijk zijn zorgen uit in een motie. Hij benadrukte dat het hier ging om een zakelijke motie van afkeuring. Het kabinet beschouwde dit als een motie van wantrouwen en toen deze motie met steun van de VVD en CHU werd aangenomen door een meerderheid van de Tweede Kamer, zag het kabinet-Cals zich genoodzaakt af te treden. Ondanks het feit dat de KVP-fractievoorzitter verklaarde dat er geen gebrek aan vertrouwen aan de motie was verbonden, was het kabinet toch gevallen. De val was opmerkelijk omdat het leek alsof een KVP'er zijn eigen partij en kabinet tegenwerkte. De pers omschreef de motie van de 'aalgladde en rechtskronkelende' Schmelzer daarom als een dolkstoot in de rug van zijn eigen partijlid.⁵

De Nacht van Schmelzer wordt tot op de dag van vandaag beschouwd als een belangrijke politieke omwenteling waarin de affaire symbool kwam te staan voor de vermeende

¹ Katholiek Documentatie Centrum (KDC) Nijmegen, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief F.J. Dijker, Maarssen 18 oktober 1966.

² Staten Generaal Digitaal, *'Handelingen Tweede Kamer 1964-1965, 27 april 1965'*, 1305-1318, alhier 1310 <<http://resolver3.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19641965%3A0000787>> [geraadpleegd 19-07-2015].

³ Paul van der Steen, *Cals, koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam, 2004), 400.

⁴ Ibidem, 405.

⁵ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995), 209.

onbetrouwbaarheid van de Nederlandse politici.⁶ Het resulteerde daarnaast in een politieke polarisatie waarbij in korte tijd traditionele partijen opbraken en nieuwelingen hun intrede in de politieke arena deden. Zo besloten enkele KVP'ers en ARP'ers na 'de Nacht' om de Politiek Partij Radikalen (PPR) op te richten. De PvdA had met de KVP het decennium na de Tweede Wereldoorlog een rooms-rode coalitie in stand gehouden, maar ontwikkelde na de Nacht wantrouwende gevoelens voor de katholieken. De PvdA was ervan overtuigd dat het hier ging om een 'moord met voorbedachten rade'.⁷ In de jaren die daarop volgden zouden beide partijen een 'polarisatiestrategie' hanteren waarbij progressief rood tegenover conservatief rooms werd afgezet. Ondertussen had de PvdA haar eigen problemen met Nieuw Links, een interne beweging die vernieuwing van de partij voor ogen had. En dan was er nog oprichting van de Democraten '66 (D'66) die zich inzetten voor een verdere democratisering van de politiek door middel van progressieve hervormingen. Het politieke speelveld was opgebroken en het leek erop dat deze nooit meer hetzelfde zou zijn.

Het Kamerdebat dat het kabinet-Cals ten val bracht, maakte veel emoties los onder het Nederlandse volk. Het was de eerste parlementaire discussie die rechtstreeks op de televisie werd uitgezonden en menig burger zat aan de buis gekluisterd.⁸ In de verdere berichtgeving rondom de affaire zou dit opkomende medium een belangrijke informatieverschaffer blijven. Als resultaat ontving de afgetreden premier Cals honderden brieven van betrokken burgers die na de uitzending van de val het niet konden laten om hun gedachten op papier te zetten. Hun brieven waren uiteenlopend, zowel in vorm als in inhoud. De burgers hadden klaarblijkelijk verschillende visies op 'de politiek' en de betekenis die de Nacht van Schmelzer voor Nederland had. In de vele kaarten en brieven komt daarnaast een zekere ontevredenheid naar voren. De burger was kritisch op wat zich had afgespeeld in de Tweede Kamer en begreep niet goed waar de staatslieden mee bezig waren. Ook politici spraken al langere tijd van een 'crisis der democratie' omdat de politiek te ver leek af te staan van het electoraat waardoor deze laatste groep een onhelder beeld had van de activiteiten op en rondom het Binnenhof.⁹ Het electoraat werd daarnaast door de politici verweten dat het apathisch was en zich te weinig bemoeide met de democratie. De oude manier van politiek bedrijven was blijkbaar niet meer voldoende om een groot gedeelte van het electoraat bij het politieke proces te betrekken.¹⁰ Maar wat verwachtte de burger dan van de politiek?

Tot op heden is die vraag veelal behandeld vanuit het perspectief van het bestuur of de

⁶ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren; een politieke geschiedenis van Nederland* (Nijmegen, 1999), 307.

⁷ Jos de Beus, Jacques van Doorn en Piet de Rooy, *De ideologische driehoek; Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam, 1996), 170.

⁸ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 307.

⁹ 'Te elfder ure. Crisis van de democratie', *De Tijd-Maasbode* (24-04-1963), 9.

¹⁰ Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Nijmegen, 2014), 155.

journalistiek en is er volgens historicus Remieg Aerts binnen de politieke geschiedenis nog te weinig oog voor de visies van de burgers.¹¹ Een verandering naar het burgerperspectief vlak vóór de polarisatie biedt nieuwe inzichten in de politieke participatie en politieke receptie van die tijd. De brieven die aan Cals verstuurd werden, de zogenaamde burgerbrieven, kunnen dit perspectief verschaffen. Welk beeld had het electoraat over 'de politiek' en welke functie moest het voor hen vervullen? Waren er uiteenlopende waarden en idealen die het electoraat verdeelden? En welke relatie(s) hadden zij met de politiek? Deze vragen zijn allen samen te vatten tot de volgende onderzoeksvraag:

Welke verwachtingen van de burger over 'de politiek' zijn er vast te stellen aan de hand van de burgerbrieven aan Cals naar aanleiding van de Nacht van Schmelzer?

Politiek staat hier opzettelijk tussen aanhalingstekens omdat een strakkere definitie het onderzoek inperkt. De betekenis die het in de ogen van de burgers heeft, zal ik door middel van burgerbrieven aan premier Jo Cals behandelen. Met 'verwachtingen' doel ik op de invulling die de burger geeft aan de politieke sfeer en welke rol politiek in de ogen van het electoraat moet spelen. Onderzoeken naar de Nederlandse polarisatie en de samenhangende burgerverwachtingen berustten tot op heden nog maar weinig op de burgerbrief als bron. Omdat de burger ervan uitgaat dat er geen censuur of selectie plaats vindt, zal hij er niet voor schuwen om in de brief openhartig zijn mening te geven. De mogelijke afstand tussen burger en politicus wordt zo eens door de ogen van de burger benaderd. Daarbij worden argumentaties, denkwijzen en achtergronden in acht genomen om een breder beeld te schetsen van de politieke perceptie die de 'gewone' burger heeft.

De manier waarop het electoraat naar de politiek kijkt, kan op diverse manieren worden gedefinieerd en geanalyseerd. In het wetenschappelijke debat naar burgerverwachtingen in de jaren zestig, zijn grofweg drie benaderingswijzen te onderscheiden die ieder hun eigen onderzoeksmethode hanteren. Het is noodzaak om de relevante begrippen en denkwijze over dit onderwerp te specificeren zodat het onderzoek in een historiografische context past. Nadat deze context aan bod is gekomen, volgen de bronnen, gebruikte methode en het onderzoek zelf.

Van statistiek tot burgerbrief

Burgerverwachtingen kregen in veel West-Europese landen pas na de Tweede Wereldoorlog de aandacht. Veel opkomende welvaartstaten vertrouwden op de sociale wetenschap om een beter inzicht te krijgen in de complexe samenstelling van hun burgerbevolking. Ook in Nederland richtte in 1945 twee journalisten het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) op om te

¹¹ Remieg Aerts, *Het aanzien van de politiek; Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam, 2009), 110-111.

achterhalen welke politieke verwachtingen er onder het Nederlandse volk leefden. Het bevorderde een zekere ‘verwetenschappelijking’ van de maatschappij omdat ieder aspect van de samenleving meetbaar leek.¹² Vanaf de jaren vijftig gebruikte het NIPO zogenaamde *polls* om de politieke voorkeuren van het electoraat te doorgronden.¹³ Deze actuele verkiezingspeilingen op basis van vragenlijsten over politieke kwesties hadden zich in de Verenigde Staten al bewezen als politieke ‘thermometers’. Nederlandse politieke partijen hielden deze verkiezingspeilingen daarom nauwlettend in de gaten.¹⁴ Het was voor de politici een veelbelovend instrument om de burgerverwachtingen te meten hetgeen hopelijk zou leiden tot een meer transparante samenleving en politiek.¹⁵

Het aanbreken van de jaren zestig betekende voor veel West-Europese landen een periode van politieke en maatschappelijke onrust. Ook in dit decennium werd de sociale wetenschap ingezet om grip te krijgen op politieke verwachtingen. De politicologen Gabriel Almond en Sidney Verba onderzochten in 1963 in hoeverre burgers uit de Verenigde Staten, Mexico, Italië, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk voldeden aan ‘democratische voorwaarden’, zoals politieke participatie en de stemopkomst tijdens verkiezingen.¹⁶ In hun werk *‘The civic culture: political attitudes and democracy in five nations’* letten ze op sociaal-economische, historische en geografische eigenschappen en introduceerde ze de term ‘politieke cultuur’. Hiermee bedoelden ze ‘het patroon van oriëntaties door de leden van een natie op de politieke objecten van het land’.¹⁷ De politicologen analyseerden voornamelijk of en hoe de burgers voldeden aan de democratische eisen die de politiek stelden. Welke verwachtingen burgers van de politiek hadden werd niet onderzocht, laat staan hun persoonlijke beweegredenen.

De politieke cultuur van de *roaring sixties* bleven in de jaren die erop volgden een interessegebied voor de sociale wetenschap. De sociologen Thomassen, Van Deth, Heunks en Elsinga gebruikten verkiezingsuitslagen, partijorientaties en vragenlijsten over een breed scala aan politieke kwesties om de veranderende politieke krachtsverhoudingen na 1967 te verklaren.¹⁸ Ze kwamen tot de conclusie dat niet alleen deconfessionalisering en ontzuiling verantwoordelijk waren geweest voor deze veranderingen maar dat politieke ontevredenheid eveneens een grote rol speelde. De basis

¹² Benjamin Ziemann e.a., ‘Introduction: The scientization of the social in comparative perspective’ in: Kerstin Brückweh e.a. (red.), *Engineering society: the role of the human and social sciences in modern societies* (New York, 2012), 1-40, alhier 2.

¹³ ‘Hoe gaat Nederland op 26 April stemmen? Een NIPO- peiling’, *Heerenveensche Koerier* (19 april 1950), 1; ‘Zou het morgen zó gaan? Laatste NIPO- peiling’, *Het Vrije Volk* (24 juni 1952), 1.

¹⁴ Ziemann e.a., ‘Introduction’, 215.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Gabriel A. Almond en Sidney Verba, *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations* (Princeton, 1963), 14-15.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ J.J.A. Thomassen e.a., *De verstomde revolutie. Politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig* (Alphen aan de Rijn, 1983), IX.

voor deze ontevredenheid lag in het verlengde van de verwachting die de burger van zijn partij had. De politieke partij was in de verzuilde maatschappij een bron van identificatie geweest doordat het refereerde aan een groter raamwerk van traditionele en collectieve waarden. Daarnaast bood de politieke partij in de verzuiling bescherming tegen de dreiging van andere zuilen. Doordat deze identiteit werd overgebracht van generatie op generatie bood het ook politieke stabiliteit. Zodra het omvattende complex van zuilorganisaties in de loop van de jaren zestig wegviel, nam ook deze beschermende rol, stabiliteit en identificatie op collectieve basis af.¹⁹ Hierna diende de politiek nog steeds als identificatievorm maar dan alleen op basis van individuele waarde-oriëntaties die ieder mens 'authentiek' maakte.²⁰

Toch was de statistische methologie niet voldoende om de diverse burgerverwachtingen van de jaren zestig in kaart te brengen. De uitslagen van de peilingen bleken grote publieke opiniemakers die burgers ertoe verleiden strategische keuzes te maken wanneer ze naar stembus trokken. Daarnaast waren de uitkomsten die uit de vragenlijsten van sociologisch onderzoek kwamen, veelal afhankelijk van de vragen die aan de burgers gesteld werden, waardoor sommige politieke verwachtingen en idëeen niet tot uiting kwamen.²¹ Rond de jaren tachtig trad een nieuw perspectief op het onderwerp naar voren: historisch onderzoek. In tegenstelling tot de meeste sociologen en politicologen plaatste de historicus het gedrag van het electoraat in een bredere tijdsontwikking. Er was na een decennium voldoende afstand tot de onderzoeksperiode ontstaan wat de mogelijkheid gaf burgerverwachtingen als onderdeel van een historisch proces te definiëren. Onderzoekers die deze benaderingswijze van de politieke cultuur hanteerden, zagen burgerverwachtingen als een tijdsgebonden sfeer, waarbij ze rekening hielden met de interacties tussen gebeurtenissen, publieke figuren en instanties.²² Deze onderzoeksmethode zag de burger niet als iets autonooms of meetbaars, maar behandelde het electoraat en haar verwachtingen als resultaten van dynamische maatschappelijke, politieke en sociale ontwikkelingen.

Als onderzoekseenheden koos de historicus vooral voor sociale bewegingen en hun bijbehorende mentaliteiten. Zo had historicus Hans Righart in zijn werk *De lange jaren zestig* uit 1995 vooral oog voor Provo, een jongerenbeweging die zich verzette tegen alles wat gezag uitdroeg. Righart brengt de ontwikkelingen van deze protestcultuur in verband met botsende mentaliteiten. Provo was volgens de historicus het resultaat van een maatschappelijke scheur waarbij de vooroorlogse generatie tegenover de jongeren stond. Deze laatste groep had moeite om zich te identificeren met de conservatieve ouderen waardoor ze op zoek ging naar een eigen hedonistische en dynamische jongerencultuur. Met haar nieuwe symbolen, mythen en collectieve

¹⁹ Ibidem, 114-116.

²⁰ Ibidem, 25-27.

²¹ Kerstin Brückweh e.a.(red.), *Engineering society*, 218-219.

²² Wim de Jong, *Van wie is de burger?*, 20.

ontladingsmogelijkheden was Provo volgens Righart meer een sociaal-culturele dan een politieke beweging. De politiek kreeg vooral aandacht in de vorm van protest, een contrahouding. Dat zou ook blijken uit de resultaten van de verkiezingen van 1967. Met name de twee grote anti-systeempartijen, de Boerenpartij en D'66, werden beloond ten koste van de twee regeringspartijen. Het jonge volk verwachtte blijkbaar niet zoveel meer van de politiek maar een echte inhoudelijke oriëntatie hadden deze jongeren volgens Righart ook niet.²³

De maatschappelijke verdeling waar Righart het over heeft, vinden we ook terug in het werk *Van wie is de burger?* uit 2014. Hierin behandelt historicus Wim de Jong de burgerverwachtingen aan de hand van botsende *repertoires*, clusters van politieke ideeën, praktijken en symbolen die in tijden van democratische strijd zichtbaar worden. Tijdens de jaren zestig botsten volgens De Jong de voorheen dominante repertoires van disciplinerende, diversiteit en saamhorigheid met een antiautoritair, libertair repertoire van democratie.²⁴ Dit resulteerde in de 'gezagscrisis' waar Nederland tussen 1965 en 1967 in verkeerde waarbij een maatschappelijke status niet langer meer automatisch respect afdwong. De burger wilde volgens De Jong beperkingen opheffen en participeren in de politiek. Niet zozeer om zelf macht te hebben maar om de autoriteiten te controleren. Dit alles was op vrijwillige basis; de burger moest niet participeren, ze mocht.

Volgens socioloog Eric Duivenvoorden zien Righart en De Jong over het hoofd dat de jaren zestig zo *roaring* waren omdat er, onder andere door de jongerenbewegingen, zoveel vrijheidsbeperkingen werden aangevallen.²⁵ In 2015 publiceerde Duivenvoorde zijn werk *Rebelse jeugd* waarin hij uitlegt dat veel burgers niet tegen 'het politieke' waren maar tegen de manier waarop het bedreven werd. Het achterliggende verlangen van veel jongeren was om mee te praten, om gezien te worden als serieuze gesprekspartners.²⁶ Hun subcultuur was slechts een krachtig middel om deze eis aan de politiek duidelijk te maken.

In hetzelfde jaar als Duivenvoorde publiceerde ook historicus Piet de Rooy een werk dat zich niet alleen richtte op de protestgevoelens van de jaren zestig, maar tevens rekening hield met de identificatiefunctie die bij de politieke sfeer hoort. In *Ons stipje op de wereldkaart* behandelt De Rooy de ontwikkeling van de Nederlandse politieke cultuur en brengt hij de perikelen rondom de Nacht van Schmelzer in verband met de zogenaamde culturele revolutie. Aan het begin van de jaren zestig hoefde de burger zich weinig zorgen te maken om zijn bestaanszekerheid. Dit verklaarde waarom interesse in de politiek zo schaars was; zolang de welvaart steeg, werd de politiek niet lastig gevallen. Verder was het electoraat en de politiek steeds meer overtuigd van het idee dat

²⁴ Ibidem, 167.

²⁵ Hans Righart, *De lange jaren zestig*, 26.

²⁶ Eric Duivenvoorden, *Rebelse jeugd: hoe nozems en provo's Nederland veranderden* (Amsterdam, 2015), 10-12.

deskundigen de steeds moeilijkere maatschappelijke problemen het beste konden oplossen, de technocratie.²⁷ Beide ontwikkelingen stimuleerden niet bepaald de politieke participatie van de burger. Tegelijkertijd moderniseerde het land op alle fronten en heerste er het idee dat een nieuwe tijd zou aanbreken. Daarnaast waren mensen van elkaar vervreemd geraakt doordat de traditionele sociale structuren waren vervallen. Dit bood ruimte voor een nieuwe vorm van gezag: authenticiteit.²⁸ Breken met wat 'normaal' en traditioneel was, had het oude aanzien vervangen. Het resultaat was een politieke sfeer onder burgers die de nadruk legde op de eigen moraal en identiteit. Protesteren tegen 'de politiek' was volgens De Rooy meer dan een antibeweging en het was zelfs meer dan een roep om serieus genomen te worden. Het was een uitdraging van een authentieke identiteit.

Sommige onderzoekers binnen de historische onderzoeksmethode benaderen de politieke sfeer niet zozeer vanuit een breed maatschappelijke optiek maar leggen de nadruk meer op de rol van de politici. Ook daar merkten zij op dat veranderende mentaliteiten invloed hadden op de politieke sfeer. In zijn werk *The principles of representative government* uit 1997 legt politicoloog Bernard Manin uit dat de moderne media effect hadden op de manier waarop het electoraat in de tweede helft van de twintigste eeuw de politieke beleefwereld interpreteerden. Volgens Manin werd in deze periode de televisie een medium van groeiende potentie waarover politieke informatie werd verspreid. Niet langer hoefde de politicus via de partij of zuilstructuur de burger aan te spreken, de politiek bevond zich nu in ieders woonkamer. Maar in dit nieuwe tijdperk golden andere regels. Persoonlijkheid en in hoeverre een politicus mediageniek was, bepaalde in steeds grotere mate zijn aantrekkingskracht. Na verloop van tijd kregen politici dit in de gaten en pasten zij hun gedrag aan om een meer geliefde indruk op het electoraat te maken. Ook Nederlandse politici maakten zich daar vanaf de jaren zestig schuldig aan.²⁹ Hierdoor kregen ze een meer autonome positie dan vroeger; de politici bepaalden immers zelf hoe ze over kwamen op de burgers. Zo ontwikkelde volgens Manin het democratische bestel zich in de jaren zestig van een *party democracy* met een actief politiek geëngageerd electoraat tot een *audience democracy* waarbij de media voor een groot gedeelte de representativiteit van de politici bepaalde.³⁰

Maar welke persoonlijkheid werd dan door de *audience democracy* in de jaren zestig gewaardeerd? In het jaar 2000 dacht historicus Henk te Velde daar een antwoord op te hebben. In zijn werk *Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie*

²⁷ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2015), 244.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Harm Kaal, 'De cultuur van het televisiedebat. Veranderende percepties van de relatie tussen media en politiek, 1960-heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014), 293-316.

³⁰ Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 214-222.

onderzocht hij de politieke stijlen die in de loop van de Nederlandse geschiedenis gebruikelijk waren. Hij definieerde de Nacht van Schmelzer als een heuse breuk tussen twee heersende stijlen. De zakelijke afstandelijke politieke stijl die 'vadertje Drees' in de jaren vijftig had belichaamd, botste met de groeiende electorale behoefte aan betrokkenheid.³¹ Schmelzer representeerde volgens de onderzoekers nog de oude kille vorm van politiek die niet paste bij een vernieuwende toegankelijke houding. Daarnaast was het electoraat verdeeld over de betekenis van 'goed leiderschap'. Te Velde legt in zijn werk *Stijlen van leiderschap* uit dat de politicus in de tweede helft van de jaren zestig te maken had met een paradox. Aan de ene kant werd een sterke en krachtige leider gevreesd omdat het deed denken aan fascisme en stalinisme. Aan de andere kant waren er wel vooraanstaande politieke figuren nodig die de groeiende groep zwevende kiezers voor zich won.³² Daarnaast waren volgens Te Velde terughoudendheid en bescheidenheid in de eerste helft van de jaren zestig voor iedere premier nog de normen geweest. Er was geen vraag naar 'briljante persoonlijkheden' die zich sterk profileerden.³³ Cals representeerde een nieuwe generatie premiers; hij sprak openlijk met journalisten, deed het goed op televisie en durfde gevatte opmerkingen te maken.³⁴ In tegenstelling tot zijn sterk verzuilde voorgangers wilde Cals de politiek gebruiken om de maatschappij te hervormen.³⁵ Een progressieve houding die contrasteerde met de conservatieve Schmelzer.

Hoewel veel politiek-historische werken over de jaren zestig een brede dynamische indruk geven over mentaliteiten, zijn ze toch niet ideaal voor een onderzoek naar burgerverwachtingen. Ze hebben veelal een 'high politics' benaderingswijze van de politieke geschiedenis, waarbij de nadruk nog teveel op de parlementen en partijen ligt. Doordat historici in een dergelijke onderzoeksmethode alleen aandacht hebben voor grote politieke spelers, worden de 'gewone burgers' in hun onderzoeken onderbelicht.³⁶ Het electoraat is daarin nog vaak een subject dat wordt gedefinieerd door 'de tijd' en haar ontwikkelingen. Het is meestal een onderzoek van bovenaf, een analyse over het electoraat en op welke manier zij benaderd moest worden om bij de politieke wereld betrokken te raken. In dergelijke onderzoeken hebben politici, journalisten en wetenschappers vaak nog het woord en praten ze namens 'de stemmer'. Een andere historische benadering poogt een perspectief te bieden namens het electoraat. Daarin gaan historici op zoek

³¹ Henk te Velde, 'Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie', in idem en Dick Pels (red.), *Politieke stijl: over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam, 2000), 151-170, alhier 165.

³² Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002), 193-194.

³³ Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme; politieke tradities in Nederland* (Amsterdam, 2010), 160.

³⁴ Ibidem, 161.

³⁵ Ibidem, 199.

³⁶ Willibald Steinmetz en Heinz-Gerhard Haupt, 'The political as communicative space in history: The Bielefeld approach', in: idem en Ingrid Gilcher-Holtey (red.), *Writing political history today* (Frankfurt 2013), 11-37, alhier 20.

politieke expressies van burgers in de informele en communicatieve sfeer.³⁷ Het is daardoor een onderzoek naar burgerverwachtingen vanuit de ‘onderkant’ van het democratische bestel.

De burgerbrief is een voorbeeld van een dergelijke expressie en kan licht schijnen op de politieke opvattingen. Een voorbeeld is het recente werk *Clientelism and politicization* van de historicus Marnix Beyen. Hierin onderzocht hij de burger-politicusrelaties van enkele Franse politici rond het begin van de twintigste eeuw. Beyen gebruikte de correspondentie tussen de burgers en politici om de politieke perceptie vanaf ‘onderen’ en ‘boven’ te doorgronden.³⁸ Het resultaat is een overzicht van politieke interacties en interesses die de politieke sfeer van twee kanten benaderd. Dat de burgerbrief ook publieke sentimenten en gevoelens weerspiegelt, toonde socioloog Harm-Peer Zimmermann. In zijn werk *Lebenswelt und Politik. Bürgerbriefe an Helmut Schmidt* onderzocht hij brieven die verstuurd werden aan Helmut Schmidt naar aanleiding van diens aftreden in 1982. Zimmermann ontdekte dat er over het algemeen drie ‘stemmingslagen’ in een burgerbrief zitten. Dit zijn bepaalde houdingen die burgers naar aanleiding van het vallen van een politieke held aannemen. De eerste stemmingslaag is te omschrijven als schrik, die weer is opgedeeld in neerslachtigheid of sprakeloosheid en angst of onzekerheid. De tweede stemmingslaag bestaat uit het uitdrukken van medelijden, sympathie of rouw. De derde laag is een vriend-of vijandverklaring, die weer verder opgedeeld is in verontwaardiging en beledigingen enerzijds en dankbaarheid en respect anderzijds.³⁹

Door de nadruk op politieke sentimenten en relaties te leggen, kan de historicus met een bron als de burgerbrief beter de tijdgebonden politieke perceptie van de burger in kaart brengen. In tegenstelling tot de sociaal-wetenschappelijke en ‘*high politics*’ benadering, kijkt deze benaderingswijze naar de politieke sfeer door de ogen van de burger en is daarom bij uitstek geschikt voor een onderzoek naar burgerverwachtingen.

Bronnen

Burgerbriefanalyses bieden inzicht in de politieke perceptie van ‘onderen’ omdat ze de mening van het electoraat representeert buiten de formele politiek om. De stem van de burger zonder het stemmen. Burgers sturen deze brieven omdat het een vorm van *counter democracy* is, een manier om als stemgerechtigde buiten de gebruikelijke democratische wegen toch van je te laten horen.⁴⁰ De brief dient als pressiemiddel, controle op politieke handelingen of gewoon als

³⁷ Belinda Davis, ‘Review essay. What’s left? Popular political participation in postwar Europe’, *The American Historical Review* 113:2 (2008), 363-390 alhier 363.

³⁸ Marnix Beyen, ‘Clientelism and politicization: direct interactions between deputies and “ordinary citizens” in France, ca. 1890-ca. 1940.’, *Temp Tidsskrift for Historie* 8 (2014), 17-33.

³⁹ Harm-Peer Zimmermann, ‘Lebenswelt und Politik. Bürgerbriefe an Helmut Schmidt.’ in: Peter Janich, *Humane Orientierungswissenschaft. Was leisten verschiedene Wissenschaftskulturen für das Verständnis menschlicher Lebenswelt?* (Würzburg, 2008), 203-226, alhier 214.

⁴⁰ Pierre Rosanvallon, *Counter-democracy; politics in an age of distrust* (Cambridge, 2008), 12-18.

emotionele uitlaadklep en verkleint daardoor de afstand tussen het electoraat en de politiek.⁴¹ De inhoud van de brieven verschilt maar heeft meestal een persoonlijk karakter. Daarnaast spelen emoties ook een belangrijke rol in de brieven terwijl dit juist in de politieke sfeer onderdrukt wordt en daardoor vaak onbehandeld blijft. De burger durft emotioneel en oprecht te zijn omdat hij niet vreest dat de brief gecontroleerd of gecensureerd wordt. Het vormt daarmee een rechtstreekse en eerlijke stem aan een normaal zo afstandelijke politicus.⁴² Burgerbrieven werden en worden het hele jaar door verstuurd, maar het aantal stijgt aanzienlijk wanneer zich een politieke kwestie of affaire voordoet. Blijkbaar voelt de burger zich machteloos en moet hij deze gevoelens rechtstreeks aan de politicus uiten.⁴³ Omdat niet iedere briefschrijver dezelfde mening heeft, reflecteren de brieven door hun eerlijke karakter ook de diversiteit, of 'meerstemmigheid', van de maatschappij.⁴⁴

Het is echter noodzakelijk deze representativiteit enigszins te relativiseren. Het is niet zo dat iedere maatschappelijke gemeenschap evenveel brieven schrijft. Over het algemeen zijn het mannelijke hoogopgeleide stedelingen die in de pen te klimmen. Deze groep lijkt zich meer te interesseren in de politiek en voelt zich daardoor ook sneller betrokken bij eventuele gebeurtenissen.⁴⁵ Ook de inhoud van de brieven komt niet automatisch overeen met de sentimenten die in de samenleving leven omdat burgers eerder geneigd zijn positieve dan negatieve berichten te sturen.⁴⁶

Ondanks deze voorwaarden blijft de bron toch geschikt om de burgerverwachtingen van de politiek te bestuderen. In het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen zijn 332 burgerbrieven opgeslagen die premier Cals naar aanleiding van de Nacht van Schmelzer ontving. Ze hebben, zoals verwacht, veelal een positieve of opbeurende boodschap. Maar het gaat niet zozeer om de boodschap of het standpunt van de burger, het gaat om diens redentatie en argumentatie. De burger probeert te omschrijven wat hij nu precies waardeert aan Cals. Om zijn punt duidelijk te maken, zet hij zich niet zelden af tegen dat wat hij beschouwt als slechte politici of verwerpelijke politieke eigenschappen. Bij het merendeel van de brieven wordt daarnaast ook een achtergrond van de briefschrijver gegeven die verschillende burger-politici relaties prijsgeven. Hierdoor worden de diverse beelden van 'de politiek' en de samenhangende gepolariseerde burgerverwachtingen toch nog in kaart gebracht.

In de collectie zijn daarnaast ook tientallen privé-brieven opgeslagen die kennissen, vrienden, familie en collega's aan Cals richtten. Onder andere minister Marga Klompé en oud-huisgenoot

⁴¹ Leila A. Sussmann, *Dear F.D.R.; A study of political letter-writing* (Totowa, 1963), 17-20.

⁴² Michaela Fenske, *Demokratie erschreiben. Bürgerbriefe und Petitionen als Medien politischer Kultur 1950-1974* (Frankfurt am Main, 2013), 20.

⁴³ Lodewijk Brunt, *De abortusbrieven* (Amsterdam, 1977), 27-28.

⁴⁴ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 35.

⁴⁵ Brunt, *De abortusbrieven*, 26.

⁴⁶ Sussmann, *Dear F.D.R.*, 32.

Godfried Bomans lieten na de val van het kabinet iets van zich horen middels een brief.⁴⁷ Deze stukken geven ons wel meer inzicht in het persoonlijke leven van de premier maar zijn niet van toegevoegde waarde voor het onderzoek. De briefschrijver verhoudt zich in dit geval niet als een burger tot Cals en draagt daarom niets bij aan nieuwe inzichten in de politieke verwachtingen waarmee dit onderzoek gemoeid is.

Methode

De burgerbrief kan door haar diversiteit aan 'stemmen' een ongeorganiseerde bron lijken. Bij een dergelijke bron is het daarom belangrijk om niet te letten op de uitschieters of excentriekelingen. Deze brieven zullen niet altijd representatief zijn voor de gedachten van het electoraat. Eerder is het noodzaak om op zoek te gaan naar structuren in de teksten en per onderzoekssegment indelingen te maken op basis van terugkomende elementen. Ik hanteer vijf instrumenten die mij bijstaan in een tekstanalyse van de bron: kerntermen, metaforen, binaire distincties, relatiestructuren en de algemene context.⁴⁸

Allereerst zullen er uit de brieven bepaalde thema's en kernbegrippen met betrekking tot de politiek naar voren komen. De Nacht van Schmelzer mag dan wel de aanleiding tot schrijven zijn, hoe de burger deze politieke omwenteling verwerkt en wat hij nu van de politiek verwacht zal hij uitdrukken in specifieke termen. Daarbij kunnen woorden sterk afhankelijk zijn van de rest van de tekst wat iets zegt over de toepassing en invulling van begrippen.⁴⁹ Zo zal de betekenis van de woorden 'de politiek' of 'Den Haag' niet voor iedereen gekoppeld worden aan dezelfde context. Kernbegrippen en hun gebruik zullen dus beter inzicht geven in de diversiteit aan politieke betekenis.

Ook het gebruik van metaforen is sterk afhankelijk van de context. Metaforen dragen de betekenis van het ene semantische veld naar het andere doordat ze een fenomeen of voorwerp omschrijven dat met gebruikelijke woorden moeilijk te duiden valt.⁵⁰ Hierbij is de context echter niet afhankelijk van de bedoelingen die de schrijver heeft; die weten we meestal niet. Eerder is de literaire omgeving van de metafoor van belang. Metaforen trekken een bepaald onderwerp in een bredere context en verbinden er daardoor nieuwe eigenschappen aan. Als een burger schrijft over de 'dolkstoot van Schmelzer' creëert dit in ieders hoofd een bepaalde illustratie of analogie. De motie krijgt een dodelijke, ernstige en verraderlijke signatuur. De gebruikte metaforen geven daarmee aan hoe de burger politieke macht interpreteerde.

⁴⁷ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief G. Bomans, Haarlem 24 november 1966; brief M.A.M. Klompé, Arnhem 14 oktober 1966.

⁴⁸ Benjamin Ziemann en Miriam Dobson, *Reading Primary Sources; The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth century history* (New York, 2009), 7-10.

⁴⁹ *Ibidem*, 7.

⁵⁰ *Ibidem*, 8.

Binaire distincties zijn, zoals al eerder vermeld, in deze bronnen een goede manier om te onderscheiden welke eigenschappen politici volgens de burgers moeten hebben. Doordat er vooral positieve of neutrale brieven zijn verstuurd of bewaard, kan het lastig zijn om afkeurende elementen te bespeuren. Echter, wanneer een burger probeert te duiden tot welke groep hij behoorde en wat hij aan de politiek waardeerde, zal hij zich moeten afzetten tegen de groep waartoe hij niet behoorde. Door te letten op deze binaire distincties zijn de verdeelde meningen, waarden en groepen dus alsnog te analyseren.

Relatiestructuren zijn in de burgerbrieven veelal letterlijk aanwezig. Aan de wijze waarop het electoraat de politicus benaderde, is al af te lezen in hoeverre de burger zich met de politiek of minister-president verbonden voelde. Daarnaast kan de vorm van de brief ook veel zeggen over deze relatie. Stuurt de burger een kaartje, telegram of brief? Verder geeft de burger vaak ook achtergrondinformatie prijs waarbij hij impliciet aangeeft hoe hij zich verbonden voelt en welke overeenkomsten of verschillen er tussen hem en de politiek zijn. In hoeverre de burgers zich verbonden voelden met de politicus, bepaalde ook de afstand die zij tot hem voelden.

Als laatste moet natuurlijk de gehele context van de brief niet vergeten worden. Welke gebeurtenissen zich hebben voorgedaan alvorens de burger een brief schreef, is essentieel om de benadering en verwachting van de burgers te doorgronden. De burgerbrief is meestal een reactie op een wijziging in de politieke sfeer dus het is noodzaak om te weten wat er speelt onder het electoraat. Daarbij is het in dit geval ook interessant om rekening te houden met de sociaal-economische en geografische achtergrond van de briefschrijver. Deze gegevens tonen de sociale verdeling van politieke interesse.

De gekozen methode stelt mij in staat om de bronnen te onderwerpen aan enkele vragen die samenhangen met de onderzoeksvraag. Ten eerste geven ze een indruk van de politieke briefschrijver van de jaren zestig. Wie schrijft er en wat is zijn of haar sociaal economische achtergrond? Ten tweede biedt een analyse van het taalgebruik en de vorm van de burgerbrief inzicht in de afstand die de burger tot de politicus voelde. Als derde kunnen de burgerbrieven meer vertellen over de politieke gevoelens die het electoraat na de val van kabinet-Cals had. Wat betekende de Nacht van Schmelzer voor hen? En op welke manier voelde ze zich verbonden met wat er in politiek Den Haag gebeurde? Daarnaast zal de burger met argumenten komen waaraan we kunnen ontleden hoe het nu verder moest met de politiek. Hoe zagen zij de politieke toekomst? Een beantwoording van deze drie deelvragen drukt uiteindelijk uit welke verwachtingen burgers hadden ten aanzien van de politiek na de Nacht van Schmelzer.

Hoofdstuk 1 De briefschrijver

Eerdere werken hebben aangetoond dat het onderwerp van het schrijven invloed kan hebben op de maatschappelijke groep die zich aangesproken voelt. De abortuskwestie in de jaren zeventig sprak een brede en gepolariseerde groep aan terwijl 'gewone' brieven aan de Amerikaanse president F.D.R. Roosevelt een meer klassieke samenstelling briefschrijvers gaf: de eerder genoemde mannelijke hoogopgeleide stedelingen.⁵¹ De primaire gegevens van bronnen dienen daarom als aanwijzingen voor de samenstelling van het publiek dat zich door de val van het kabinet aangesproken voelde.

Door een beperkt tijdsbestek was ik niet in de gelegenheid om de achtergronden van alle briefschrijvers te achterhalen. Uit de uitgebreide correspondentie heb ik daarom een steekproefselectie van 100 brieven getrokken waarvan ik de leeftijd, politieke voorkeur, woonplek en het geslacht probeerde vast te stellen. Hoewel in enkele andere burgerbriefonderzoeken de sociale status van de briefschrijvers werd onderzocht, zal ik deze eigenschap niet behandelen. In deze werken greep de historicus niet zelden naar het telefoonboek om de namen van afzenders te controleren; een registratie was namelijk meestal weggelegd voor de burgers met een hogere sociale positie.⁵² Het gebruik van een telefoonboek was alleen al omwille van tijdsdruk te ambitieus. Gelukkig heb ik het merendeel van de overige gegevens wel kunnen achterhalen. Standaard stonden de locatie en datum van verzending op de brief. Het geslacht, leeftijd en de politieke voorkeur moest ik trachten aan de hand van de inhoud te duiden.

Zodoende kwam ik erachter dat de Nacht van Schmelzer zowel vrouwen als mannen stimuleerden om een brief aan Cals te richten. Van de brieven waarvan het geslacht van de schrijver vast te stellen, was een klein merendeel (51,02%) afkomstig van mannen. Vrouwen schreven iets minder brieven (24,49%). Een aantal brieven waren afkomstig van politieke of religieuze organisaties (6,12%) en een relatief hoog aantal werd ondertekend door een gezin of een echtpaar (18,38%). In de steekproef kwamen geen anonieme verzenders voor. Voornamelijk mannen voelden zich dus geroepen om een brief aan Cals te sturen. Een fenomeen dat al in de jaren zestig zelf al werd gedocumenteerd.⁵³ Ook bij de brieven die namens het gezin werden verstuurd, wordt de man met initialen en achternaam als eerste genoemd. De aanduiding van de vrouw bestond dan meestal uit een simpele 'en echtgenote' en diende waarschijnlijk als ondersteuning van het verhaal dat de man had opgesteld. Opmerkelijk genoeg waren er ook ondersteunende brieven die namens enkele vrouwen zijn verstuurd aan de echtgenote van Cals.⁵⁴ Deze burgers onderstreepten in hun correspondentie het belang van een sterke echtelijke band ten tijde van weerstand.

⁵¹ Brunt, *De abortusbrieven*; Sussmann, *Dear F.D.R.*

⁵² Brunt, *de abortusbrieven*; Lester W. Milbrath, *Political participation: how and why do people get Involved in politics* (Chicago, 1965), 20-23.

⁵³ Milbrath, *Political participation*, 21.

⁵⁴ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief J.G. Christerus, 's-Gravenhage 19 oktober 1966.

In tegenstelling tot geslacht was het moeilijker te achterhalen wat de leeftijd van de brieveschrijvende burger was. Maar tweeëntwintig van de honderd brieven hadden een verwijzing naar het aantal levensjaren van de afzender. De leeftijd wordt vaak genoemd omdat het volgens de schrijver opmerkelijk is. Het feit dat iemand erg jong of oud was, diende als een argument om de brief te lezen. Daardoor waren drie brieven van minderjarigen en zes brieven van zestigplussers. Toch schreven volwassenen tussen de achttien en zestig jaar de resterende dertien brieven. Hun leeftijd werd vaak genoemd om Cals inzicht te geven in hun levenssituatie. Zoals later nog wordt behandeld, is het verschaffen van persoonlijke informatie vaak een middel waarmee burgers hun relatie tot de politicus willen expliciteren. Hoewel het schrijven van een burgerbrief door iedere leeftijdsgroep werd gedaan, leek het erop dat de jongvolwassenen en volwassenen van middelbare leeftijd zich het meeste voelden aangetrokken om een reactie op de Nacht van Schmelzer te geven. Door het kleine aantal leeftijdsvermeldingen is dit echter niet met zekerheid vast te stellen.

Aan de hand van de burgerbrieven kan wel wat gezegd worden over de politieke voorkeur van de schrijvers. In zevenendertig gevallen gaf de burger aan wat hij stemde of steunde. Binnen deze selectie was 68,5% van de brieven van een KVP-stemmer of sympathisant. Niet zelden gaf de burger in zijn brief aan dat hij sinds de Nacht niet meer van plan was om op de partij te stemmen maar dat in het verleden wel altijd had gedaan. De tweede groep bestond uit PvdA'ers, 20%. Hierna volgden met 11,4% de stemmers die aangaven normaal niet te stemmen of stemmers die zichzelf zwevend noemden. Maar 2,9% gaf aan dat ze op de ARP stemden. Aanhangers van de VVD of kleinere partijen zoals de Boerenpartij of de CPN kwamen niet voor in mijn steekproef.

Als laatste is er nog een gegeven dat op vrijwel iedere brief stond vermeld: de locatie van de afzender. Deze heb ik ingedeeld in zogenaamde windstreken en ik keek of de afzenders in stedelijke of rurale gebieden wonen. De meeste brieven(45,98%) waren afkomstig uit het westen, gevolgd door het zuiden(26,44%). Op de gedeelde derde plek stonden de resterende windstreken noord en oost(13,79%). Het klein merendeel van de afzenders woonden in steden (62,85%). Een groot gedeelte daarvan kwam uit de Randstad. Vooral uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag werden kaartjes en brieven gestuurd.

Het lijkt erop dat de val van kabinet-Cals een vrij diverse groep in actie bracht. Hoewel de groep overwegend mannelijk, stedelijk en katholiek was, laten andere maatschappelijke groepen ook van zich horen. Het is vooral opmerkelijk dat ook burgers die niet op de KVP stemden, bijna een derde van de selectie, toch de moeite namen om opbeurende woorden aan Cals te richten. Niet alleen confessionelen of uitsluitend katholieken voelden zich aangesproken door de Nacht van Schmelzer. De val van het kabinet had een breder publiek tot schrijven gezet. Dat de PvdA'ers als niet-confessionele stemmers ook een reactie stuurden, hangt samen met de rooms-rode coalitie die

de PvdA met de KVP vormde. Ook zij waren gevallen en ook zij hadden daar een mening over.

Hoofdstuk 2 De burgerbriefstructuur

In hoeverre de burger een afstand voelde tot de politiek is niet af te lezen aan de afzenderlocatie of leeftijd van de brieveschrijver. Daarvoor moet de brief zelf in het middelpunt staan. En nog voordat de brief inhoudelijk aan bod komt, geeft de vorm van de brief al veel prijs over de afstand die de burger tot de politicus voelt. De vorm zet de toon al voordat de politicus daadwerkelijk de correspondentie leest. Daarbij vallen een aantal zaken op.

De burgers hadden verschillende correspondentiestukken tot hun beschikking waarmee ze zich tot de premier richtten. Brieven, kaartjes en een enkele telegram zijn in het archief te vinden. Het electoraat schuwde niet om een brief-, wens-, ansicht- of zelfs geboortekaartje te sturen. *‘Op de dag dat uw kabinet is gevallen, (ten onrechte)’* leest het geboortekaartje waarop een kribbe prijkt *‘werd het tijd dat mijn vrouw van haar eerste dochter ging bevallen.’*⁵⁵ Een kaart miste meestal een echte onderbouwing en diende voornamelijk als vluchtige steunbetuiging of als blijk van waardering. De ene telegram die Cals ontving was hier een extreme variant van. In de veronderstelling dat Cals nu uit het Catshuis moest, bood de directie van een Twentse camping de minister-president noodhulp aan in de vorm van een ‘een jaar gratis standplaats’ voor diens caravan.⁵⁶

Dergelijke amicale kaarten waren echter hoge uitzonderingen. Een brief leek veel burgers meer gepast. Het gros van het electoraat had daarnaast op zijn minst een pagina nodig om zich te uiten, wat een briefkaart onpraktisch maakte. De brieven waren getypt of geschreven, een duidelijke voorkeur is niet te vast te stellen. De handschriften waren over het algemeen netjes en in de enkele moeilijk leesbare brieven bood de afzender vaak zijn excuses aan. Ook bevatten de brieven, zowel getypt als geschreven, erg weinig spelfouten of verbeteringen. De burgers kozen hun woorden blijkbaar zorgvuldig en hadden wellicht de tekst enkele malen opnieuw geschreven alvorens ze de brief in een envelop deden. Het is daarom niet verwonderlijk dat de meeste brieven enkele dagen na 14 oktober zijn verstuurd. Het feit dat de burger goed over de inhoud en het woordgebruik van het betoog had nagedacht, is een belangrijke vaststelling die niet onderschat moet worden. Het toont dat de burgerbrief aan Cals niet zomaar een emotionele uitspatting was maar eerder een weloverwogen uiting van gevoelens en standpunten. Daarnaast onderstreept de mate van ordelijkheid dat de burger ervan uit ging dat hij rechtstreeks tot de minister-president sprak. Nu hij de aandacht van de premier had, wilde de burger geen flater slaan.

Naast de vorm, geeft ook taalgebruik weer hoe ver de burgers in hun ogen van de politicus

⁵⁵ Ibidem, kaart A. Noorloos, Groningen 14 oktober 1966.

⁵⁶ Ibidem, telegram directie Klein Zandvoort, locatie onbekend 14 oktober 1966.

en dus de politiek verwijderd waren. Omdat de burgers goed hebben nagedacht over hun brief is het taalgebruik ook een bewuste keuze geweest, wat het bruikbaar maakt voor kritische tekstanalyses.⁵⁷ Het reflecteert daardoor onder andere de relatie die ze tot de politicus voelden. Die connectie wordt op enkele 'afdelingen' van de burgerbrief verduidelijkt en hangt samen met de structuur van de bron. Deze is over het algemeen op te delen in een aanhef, aanleiding tot schrijven, prijsgeven van relaties en een afsluiting. Door deze afdelingen stuk voor stuk te onderwerpen aan een kritische analyse, wordt de burger-politicus afstand aan de hand van relaties en aanleidingen belicht.

Aanhef

Allereerst hanteert de briefschrijver een bepaalde aanhef die kort prijs geeft met welke afstand de burger de politicus probeert te benaderen. De aanhef dient als een eerste indruk die meteen de toon zet. In de brieven aan Cals kwam de aanhef 'Excellentie' het meeste voor. Het is een afstandelijke correcte aanspreektitel die de nadruk legt op de voortreffelijkheid van de premier en het woord verwijst tevens naar zijn vooraanstaande maatschappelijke positie. Daarnaast openen sommige burgers met een neutrale 'Aan de weledelgestrenghe heer Cals' of 'Aan dr. Cals'. Een enkeling voelt zich meer verbonden met de premier en noemt hem een 'Grote vriend'.⁵⁸ Dit is een hoge uitzondering. Over het algemeen blijven de burgers op afstand en stellen ze zich nederig op.

Aanleiding

Nadat de aanhef is verduidelijkt, steekt de burger van wal met zijn of haar betoog. Dat begint meestal met een aanleiding tot schrijven. Hierbij verduidelijkt de burger, vaak in detail, hoe het nieuws over de val van kabinet-Cals tot hem is gekomen en welke eerste gedachten en emoties er door hem heen gingen. Ook reacties van de omgeving werden omschreven om zo het standpunt van de schrijver kracht bij te zetten. In de brieven aan Cals had de rechtstreekse televisie uitzending van het Kamerdebat veel van de burgers geïnformeerd. Maar ook in de dagen erna zouden programma's als Brandpunt en Nieuwspoort voor veel burgers aanleiding zijn om zich tot Cals te richten. In de burgerbrieven is daarom goed op te merken dat de televisie bezig is met zijn opmars en dat dit nieuwe medium al langzamerhand de meer traditionele media in de vorm van de radio en de krant vervangt.

Zinnen als 'Normaal schrijf ik niet zo snel...' of 'U kent mij niet maar...' zijn in burgerbrieven veelvoorkomend, zo ook in de brieven aan Cals.⁵⁹ De brief is voor hen een noodzakelijk en belangrijk middel om de politicus bij te staan in deze moeilijke tijden. Op een haast verontschuldigende toon

⁵⁷ Beyen, 'Clientelism and politicization', 28.

⁵⁸ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief A. Koster-Offenberg, Amersfoort 16 oktober 1966.

⁵⁹ Zimmermann, *Lebenswelt und Politik, Bürgerbriefe an Helmut Schmidt 1982*, 15.

bieden de burgers hun steun aan en verduidelijken ze hun aanleidingen tot schrijven. Het feit dat de burger voor deze ene keer van zich laat horen, onderstreept in hun optiek de sensationaleiteit van de Nacht. Als zelfs het normaal zwijgende deel van het electoraat zich tot een politicus gaat richten, is er toch wel echt iets opmerkelijks aan de hand.

De aanleidingen tot schrijven staan in verband met de eerder genoemde stemmingslagen van Zimmermann. In de brieven aan Cals zijn alle drie de lagen aanwezig hoewel een meerderheid van de burgers hun medelijden, sympathie en dankbaarheid wil uitdrukken. De burger wilde Cals vooral een hart onder de riem steken en bedanken voor zijn poging om 'het volk in de goede richting te leiden.'⁶⁰ Dat de brieven veelal een positieve opbeurende toon hebben, betekent niet dat het hele electoraat achter Cals stond maar hangt samen met de verwachtingen die de schrijvers hadden. Briefschrijvers hebben vaak de neiging om een ondersteunende rol aan te nemen wanneer zij schrijven naar aanleiding van een conflict waarbij zij aan de 'verliezende' kant staan.⁶¹ In dit geval namen de 'winnaars', zij die de val van het kabinet geen nare gebeurtenis vonden, minder vaak de moeite om te schrijven. Hun wens was immers al in vervulling gegaan. De opbeurende burgerbrief toont dus haar nut als pressiemiddel doordat zij een ongehoorde burgerstem representeert.

Naast het uitdrukken van sympathie, geven enkele burgers ook aan dat ze zijn geschrokken van de beelden die ze op televisie hebben gezien en de krantenkoppen die ze ochtend na de Nacht van Schmelzer hebben gelezen. Onder hen heerst een sfeer van wanhoop. Het openingscitaat van dit werk is een goed voorbeeld van een dergelijke houding. In mindere mate zijn er in twee gedaantes ook vijandverklaringen aanwezig in de brieven. Allereerst zijn er brieven waarin burgers zich negatief uitten over Cals. Het gaat daarom vooral over politieke beslissingen en de burgers gebruiken argumenten om Cals te overtuigen van hun gelijk. Daartegenover staan de brieven waarin de burgers zich achter Cals scharen en de rest van de KVP of alleen Schmelzer als vijand zien. Een dergelijke brief is meestal geëmotioneerd en kan beledigingen bevatten. Het zijn geen vriendschapsverklaringen omdat echte kameraadschap niet wordt uitgesproken. De politicus lijkt nog te ver van de burgers af te staan om deze relatie te bewerkstelligen.

Relatieduiding

Nadat de burger in de aanleiding heeft aangegeven wat zijn of haar gevoelens zijn, worden deze sentimenten meestal gekoppeld aan wat achtergrondinformatie over de briefschrijver. Dit kan op een enigszins verkapt manier (*'Ik ben maar een simpele huisvrouw van 46 jaar maar toch...'*) en zo nu en dan presenteert de burger zich daadwerkelijk aan de politicus (*'Laat ik mij eerst*

⁶⁰ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief L. Pilard, Vestedijk 20 oktober 1966.

⁶¹ Sussmann, *Dear F.D.R.*, 156.

voorstellen...').⁶² De briefschrijver maakt niet duidelijk wat deze informatie toevoegt aan de brief maar gaat ervan uit dat de kenmerken die hij noemt, bijdragen aan de geloofwaardigheid van de rest van het verhaal. De brief kan daarom gezien worden als een kleine autobiografie, waarin de 'normale burger' zichzelf opstelt als een belangrijk object of speler in de politieke arena.⁶³ In de brieven aan Cals omschreef de burger veelal zijn of haar beroep, politieke voorkeur en soms de leeftijd.

De informatie dient ook als situatieschets, als een argument waarom de burgerbrief voor de politicus van belang was. Waarom zou Cals anders een brief van iemand uit Alblasserveen moeten lezen? De burger ging daarom op zoek naar iets dat hem verbond met de politicus en gebruikte zijn achtergrondinformatie en die van Cals om dat te bewerkstelligen. Het persoonlijke van zowel de briefschrijver als de politicus werd zo in de politieke wereld betrokken.⁶⁴ Het vormde de gemene grond waarop een burger-politicus relatie gebouwd werd. Die relatie geeft meer inzicht in de afstand die de burger tot de politicus voelde. Deze relaties of verbindingen zijn meestal impliciete verhoudingen en moeten gelezen worden als een benaderingsmodus die de burger hanteerde om zijn brief te rechtvaardigen en kracht bij te zetten. Grofweg zijn er drie manieren waarop de burger zich verbonden voelde met Cals.

De eerste, meest voorkomende en meeste logische manier waarop een burger Cals benaderde, was die als politiek figuur. Opmerkelijk is dat katholieken, protestanten, socialisten en liberalen allen de moeite namen om Cals een brief te sturen. Zoals al eerder was vermeld, traden de katholieken en socialisten vooral op de voorgrond. Dat de achtergronden soms zo erg verschilden, werd door de burger zelf ook benadrukt. Deze diversiteit werd door de schrijvende burger gezien als een teken dat de politieke bekwaamheid van Cals uitsteeg boven de verzuilde verdelingen in de maatschappij.

De burger die Cals als een politicus aanschreef, toont over het algemeen dat hij of zij over politieke kennis beschikte. Ze stelden zich als burgers op en identificeren de verhouding tot Cals aan de hand van persoonlijke voorbeelden. Deze burgers plukten in het verleden de vruchten van de maatregelen die kabinet-Cals nam. Zo schrijft een jong echtpaar: *'Wat vinden wij dit erg. Dat dit moest gebeuren. U, meneer Cals, die ons zo fijn aan een goede woning heeft geholpen. Daar zijn we u ten alle tijden dankbaar voor.'*⁶⁵ Ook het politieke functioneren van een jongere Cals werd aangehaald om het vertrouwen uit te drukken. Als minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had Cals al furore gemaakt met zijn Mammoetwet, een omvangrijke maatregel die

⁶² KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief A. Kasten, locatie onbekend 22 oktober; Brief M.A. Kohlbeck, Leiden 19 oktober 1966.

⁶³ Beyen, 'Clientelism and politicization', 29.

⁶⁴ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 312.

⁶⁵ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief B. Macks-Jansen, Leuvenheim 15 oktober 1966.

de diverse regelgevingen in het voortgezet onderwijs centraliseerde.⁶⁶ Hoewel de wet pas in 1968 zou ingaan waren veel onderwijzers Cals erkentelijk voor zijn politieke inzet. *'Ik ben zelf in het onderwijs werkzaam en ik ben zo vrij U als een van onzen te beschouwen.'* schreef een Maastrichtenaar *'Nu binnenkort U grote Mammoetwet geheel in werking zal treden is het toch van groot belang, dat ook U hieraan nog Uw zo gewaardeerde medewerking zult blijven verlenen.'*⁶⁷ Hoewel de burger in deze relatie veel van zijn of haar persoonlijke omgeving en gedachten prijs gaf, oogt de relatie afstandelijk en stelde de burger zich nederig en afhankelijk op. Ze schreven als onderdeel van 'het volk', een collectief dat even vaag leek de als 'de politiek'.

De persoonlijkheid van Cals was een tweede basis waarop de burger haar relatie baseerde. De burger beschouwde de premier als iemand die ze niet goed kende maar met wie ze zich wel konden identificeren. Tutoyeren durfden de echter burgers niet, ze vonden een bepaalde afstand wel zo gepast. Toch was de toon bij een dergelijke relatie luchtig en opbeurend. *'Mijn vrouw en ik waren door uw verschijning op de televisie altijd getroffen door uw zeer integere en eerlijke manier van doen'* schreef een huisvrouw *'Dat is bij politieke figuren niet altijd het geval.'*⁶⁸ 'Eerlijkheid', 'moed' en 'inzet' zijn de eigenschappen die de burger het meest waardeert aan de politicus. Deze persoonlijke kenmerken werden door het electoraat als het ware gepolitiseerd; het waren niet alleen onderbouwingen waarom Cals een goed mens was maar ook waarom hij een goed politicus was. Ze plaatsten daartegenover meestal de onbetrouwbare Schmelzer of partijgenoten met wie ze totaal geen relatie hadden. De burgers hadden in deze relatie Cals veelal leren 'kennen' via de televisie. Toch worden waarderingen voor een echte 'televisiepersoonlijkheid' zoals vlot, sympathiek of aardig maar weinig genoemd. De relatie was minder nederig dan de andere twee relaties maar bleef toch ook afstandelijk en afhankelijk. De burger zag in Cals een representatie van persoonlijke idealen en waarden en steunde daarom de premier in zijn politieke carrière.

Een derde maar niet veelvoorkomende manier om Cals te benaderen, was als mede-gelovige. Wanneer de briefschrijver eenmaal duidelijk had gemaakt wat zijn religieuze achtergrond was, lag de nadruk, meer dan in andere brieven, op religieuze waarden die de burger als verbinding tussen hem en de politicus zag. Dit was niet uitsluitend een katholieke verbinding; ook protestanten voelden de noodzaak om hun waardering voor de christelijke Cals te verduidelijken. De gemeenschappelijke deler werd daarbij gezocht in een persoonlijke geloofsbelijdenis die de politicus troost moest bieden.⁶⁹ Zo schreef een protestantse vrouw: *'Beste broeder en zuster in Christus, de behoefte dwingt mij een brief naar u te richten. Meneer de President, ik hoop dat u begrijpt dat mensen u dit leed*

⁶⁶ Van der Steen, *Cals, koopman in verwachtingen*, 267-271.

⁶⁷ KDC, Nijmegen, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief J.J.M. Quaadvlieg, Maastricht 18 oktober 1966. Spelfouten in het citaat zijn niet verbeterd

⁶⁸ Ibidem, brief H. Heikools, Amsterdam datum onbekend.

⁶⁹ Ibidem, brief K.S. De Fouw-Bonefaas, Delft 20 oktober 1966.

*aangedaan hebben, maar niet Jezus Christus. Wij hopen dat u geloof daar niet minder om word maar dat u nu in deze tijd nog meer steun en sterkte van de Heer mag ontvangen[...].*⁷⁰

Religie heeft in deze relatie twee functies. Allereerst vormde zij een gepast en sociaal-aanvaard kader waarbinnen de burger troost en steun aan de gevallen premier kon bieden. De burger gebruikte verwijzingen naar de Bijbel om een vertrouwde band te creëren. Daarbij komen soms zelfs de metaforen 'Judaskus en 'wederopstanding' aan bod.⁷¹ Daarnaast bood de religieuze context de burger de kans om de politicus op te nemen in 'hun' gemeenschap. Als gevolg werd Cals als een gelijkwaardig lid van deze groep beschouwd, iets wat in het bovenstaande citaat duidelijk wordt door het gebruik van de gemoedelijke woorden 'broeder en zuster'. De gemeenschappelijke ervaring van de geloofsbelijdenis versterkte dit 'wij-gevoel': *'Als kind leerden we op school te bidden voor 'n goede regering.'* schrijft een Nijmeegse huisvrouw *'De zegen van Boven kunnen we hierbij niet missen en daarom vraag ik de goede God dat hij U de kracht zal geven de zware taak op U te nemen als U dit verzocht wordt.'*⁷² In deze benadering wordt de afstand tussen het electoraat en de politicus dus enigszins verkleind. Nog steeds staat de politicus 'boven' de briefschrijver maar de gemeenschappelijke christelijke factoren scheppen een band die een toon van verbroedering bevordert.

Afsluiting

In de afsluitende alinea van de brief vat de burger nog een laatste maal zijn of haar standpunt samen. Bij de positieve brieven volgden hier meestal nog een blijk van waardering en schreef de burger nog wat opbeurende woorden. Als afsluitende groet kozen de meeste burgers voor 'Hoogachtend' of 'Met hartelijke groeten'. Soms werd de nederige houding nog benadrukt met 'Uw dienstwillige' of 'Uw dienaar'.⁷³

Een analyse van het taalgebruik, vorm en achterliggende relaties toont dat iedere burger een afstand voelde tot de politicus. Nederigheid en voorzichtigheid waren de voornaamste houdingen die ze aannamen. De afstand werd gecreeërd omdat de politicus op drie manieren een leiderschap of voorbeeldfunctie representeerden. De relaties waren daarnaast veelal gefundeerd op vertrouwen en steun. Op welke manier de burgers deze steun verduidelijkten, hing samen met de persoonlijke achtergronden van de burger. De benaderingswijze van Cals biedt meer inzicht in de machtsverhouding tussen de burger en politicus maar op basis van die relatie kunnen we nog geen

⁷⁰ Ibidem, brief Familie Van de Zwaag, Eindhoven datum onbekend. Spelfouten in het citaat zijn niet verbeterd.

⁷¹ Ibidem, kaart W.D. Nolta, Amsterdam, 14 oktober 1966; brief H. Haenraets, Rotterdam 16 oktober 1966.

⁷² Ibidem, brief Friebel-Mep, Nijmegen 18 oktober 1966.

⁷³ Ibidem, brief H.S. Boekman, Amstelveen 25 november 1966; brief L.J. Rogier, Nijmegen datum onbekend.

uitspraken doen over de betekenis van 'de politiek'. Daarvoor moeten we de opvattingen over de Nacht van Schmelzer zelf beter in beeld brengen.

Hoofdstuk 3 Een Nacht van betekenis(sen)

Zoals al eerder is aangegeven, heeft de burgerbrief een vrij mondig karakter; de burger verkondigt meestal een mening die hij dan zo adequaat mogelijk poogt te onderbouwen. In de burgerbrieven aan Cals is dat ook het geval. Naar aanleiding van de Nacht van Schmelzer voelde veel burgers zich gedwongen om een kant te kiezen; vonden ze de val van het kabinet een goede of een slechte ontwikkeling? Binnen deze twee kampen hanteerden de burgers verschillende motieven om hun standpunt kracht bij te zetten. De meerstemmigheid van de bron laat de onderzoeker ook in dit geval niet in de steek omdat de argumentaties berustten op gevoelens en gedachten die de burger over 'de politiek' had. Aan de hand van die sentimenten kan een beeld worden geschetst over de betekenis van het 'politieke'. In de eerste plaats geven de onderbouwingen aan wat volgens het electoraat goede en slechte politiek was. Ten tweede weerspiegelen de burgerbriefonderbouwingen de betekenissen die de burgers gaven aan de Nacht.

De argumentaties zijn in te delen in enkele thema's of politieke normen die aangeven waaraan politiek moest voldoen en waarop de werking van het politieke systeem is gefundeerd. Een analyse van die politieke normen wordt daarmee als het ware een status quo van de politieke sfeer ten tijde van de Nacht. De politieke normen van de voor-en tegenstanders verschillen. Allereerst worden de argumentaties behandeld van de burgers die de Nacht als iets negatiefs ervaarden. Daarna komen de argumenten van de burgers aan bod die de val van het kabinet juist toejuichten.

Tegenstanders van de Nacht

Een grote meerderheid van de brieven waren afkomstig van aanhangers van Cals en zijn kabinet. Ze hadden een sterke afkeer tegen de motie die het kabinet deed vallen en hanteerden drie soorten vijanden: Schmelzer, de KVP of de gehele politiek. Deze laatste groep bestond meestal uit de oppositie of enkele specifieke politici. De Nacht bleek ook diverse betekenissen te hebben, in letterlijke en figuurlijke zin. Het betitelen van de Nacht als een 'catastrofe', 'politieke moord' of 'de nacht der botte messen' behoefde wel een duidelijke onderbouwing.⁷⁴ Aan de hand daarvan zijn enkele politieke normen te ontlenen waar de tegenstanders van de Nacht veel waarde aan hechtten.

Fatsoensnorm

De politieke eis waar tegenstanders van de Nacht de meeste nadruk op legden, was de

⁷⁴ Ibidem, kaart F.J. Barteanaar, Breda 16 oktober 1966; brief J. Best, Utrecht 15 oktober 1966.

fatsoensnorm. Hoewel burgers het niet altijd expliciet noemden, werd in hun betoog duidelijk dat ze het optreden van Schmelzer ronduit onbeschoft vonden. Zo schreef een Utrechenaar: *‘En als ik dan weet dat de regering waarvan U, hooggeachte mijnheer Cals, de premier bent zoo’n enorme last hebt te dragen en dan zoo moet worden bejegend, dan wil ik U als kleine man graag mijn hartelijke dank brengen voor alles wat u voor ons land deed.’*⁷⁵

Dat Cals hard was aangepakt en op een oneervolle manier werd afgezet, had hij niet verdiend. Het presidentschap was in de ogen van de briefschrijver een moeilijke en zware functie waar het electoraat over ontzag voor had. Een houding die al eerder duidelijk werd in de relaties die het electoraat met Cals voelden. De minister-president had zich ingezet voor hen en voor het land, hun dankbaarheid werd daarom nogmaals benadrukt. De burger was dan ook teleurgesteld of geschrokken dat politieke entiteiten zoals Schmelzer of de KVP zo ondankbaar afscheid hadden genomen van het kabinet. Het was niet zozeer dát Cals werd afgezet, de briefschrijvende burger droeg vooral de onrechtvaardige wijze waarop dat gebeurde aan als argument tegen de Nacht.

Die wijze werd door velen naast ondankbaar ook omschreven als stiekem, gluisperig en egoïstisch.⁷⁶ De Nacht had bewezen dat ook dit ‘de politiek’ kon zijn. De burger sprak weinig lovende woorden over het vreemde ‘onchristelijke’ gedrag van de KVP, die door een boze en creatieve burger omgedoopt werd tot ‘Katholieke Vriendjes Partij’.⁷⁷ Tegenover de onbehoorlijke handelingen van Schmelzer en de KVP plaatste de burger minister-president Cals die de representatie van de fatsoensnorm leek te zijn. De eigenschap ‘oprechtheid’ kwam het meeste in de brieven voor om het goede politieke gedrag van Cals te specificeren. Enkele burgers koppelden de politieke fatsoennorm aan het christelijke geloof. *‘U hebt gewoon normaal gehandeld’* schrijft een echtpaar *‘U hebt niet gemeens gedaan, u bent een echt katholiek mens.’*⁷⁸

Nog meer hing dit verlangen naar politieke deugdzaamheid samen met de notie van ‘sportiviteit’. De politiek werd halverwege de jaren zestig door het electoraat en ook de regeringsleiders zelf impliciet maar soms ook expliciet benaderd als een spel, een dynamische interactie tussen politieke spelers.⁷⁹ Briefschrijvers met dergelijke beschrijvingen van de Nacht hanteerden veel metaforen die van toepassing zijn op een spel. Met hun ‘team’ of ‘ploeg’ behaalden politici ‘nederlagen’ of ‘overwinningen’.⁸⁰ Al bij haar aantreden werd kabinet-Cals door de media omschreven als ‘een ploeg van de zware jongens’ of ‘de sterke mannen’.⁸¹ Achter deze spelmetafoor

⁷⁵ Ibidem, brief A. Ansing, Utrecht, datum onbekend. Spelfouten in het citaat zijn niet verbeterd.

⁷⁶ Ibidem, brief C.J.G. Hermus, Boxtel 17 oktober 1966; brief P.J. Arts, Breda 19 oktober 1966.

⁷⁷ Ibidem, brief P.H.J. Bannenberg, Deventer 3 december 1966.

⁷⁸ Ibidem, brief echtpaar Marks-Jansen, Leuvenheim, 25 november 1966.

⁷⁹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 200,

⁸⁰ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief Van Gent, locatie onbekend 17 oktober 1966; brief J.B. Hofman, Deventer 15 oktober 1966.

⁸¹ Van der Steen, *Cals, koopman in verwachtingen*, 332.

schuilde het belang van politieke spelregels; de formele maar vooral informele normen en waarden die berustten op eergevoel en eerlijkheid. Alleen wanneer iedereen het fatsoen had zich aan deze ongeschreven regels te houden, zou het politieke spel goed gespeeld kunnen worden. Het gedrag van 'spelbreker' Schmelzer werd in die politieke benadering daarom als 'onsportief' beschouwd.⁸²

De burger die zich uitsprak tegen de val van het kabinet zou het liefste zien dat de onderlinge relaties tussen de politieke leiders na de Nacht van Schmelzer beleefd en vriendelijk waren. *'U moet weten dat een halve eeuw geleden ik iets voor de politiek voelde. Het was de tijd dat er nog in de Kamer gelachen werd.'* schreef een man weemoedig.⁸³ Juist de politici zouden als representanten van de Nederlandse maatschappij die normen en waarden moeten uitdragen. Het electoraat zag daarom de politieke toekomst somber in. In de Nacht hebben ze kennis mogen met een ondankbare stiekeme politiek die alleen door rolmodellen zoals Cals weer haar gewenste beschaafdheid en oprechtheid kon herkrijgen.

Duidelijkheid

Een ander argument waarom de Nacht van Schmelzer een slechte zaak was, berustte op de politieke onduidelijkheid die er na de val van het kabinet was ontstaan. Daarbij schetste de burger de Nacht als een breuk met een verleden waarin hij of zij de politiek nog kon bevatten. *'Wij, als katholieken vragen ons af, of wij nog wel op een K.V.P. moeten stemmen als er volgens onze begrippen zulke onnodige stappen worden gedaan.'* schreef een katholieke vrouw bezorgd.⁸⁴ De Nacht had de burger verward en toonde dat er sprake was van verdeeldheid binnen de KVP. Zodoende had de kiezer geen overzicht meer op de representatie van de partij.

De politiek moest deze duidelijkheid garanderen omdat een verdeeld land onregeerbaar zou zijn. *'Een kabinetscrisis, zoals we deze thans beleven, is zeer schadelijk voor ons land.'* legt een KVP-lid uit *'In het bijzonder voor het katholieke volksdeel. (...) Ik ben namelijk zo bevreesd, dat duistere machten thans de kans schoon zien en benutten om grote omwentelingen in de staatspolitiek door te voeren met alle rampzaligheid van dien.'*⁸⁵ Juist politieke partijen moesten zekerheid bieden in een ogenschijnlijk chaotische en vernieuwende wereld. Als reactie op de omwenteling klampten sommige burgers zich aan Cals voor hulp. *'Hoe kan ik bij de eerstvolgende verkiezingen mijn stemmen uitbrengen om U en uw kabinet te doen terugkeren?'* vroeg een Roermondse aan Cals.⁸⁶ De burgers hoopten dat de KVP en daarmee de politiek weer bij het oude zou blijven.

⁸² KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief C. Luijken, locatie onbekend 20 oktober 1966; Brief D. Haulessen-Kattenburg, Naarden 18 oktober 1966; Brief J.M.J. van Leeuwen, Nijmegen 18 oktober 1966.

⁸³ Ibidem, brief Th. D. Blom, Bilthoven 19 oktober 1966.

⁸⁴ Ibidem, brief H. Populier, Rotterdam 17 oktober 1966.

⁸⁵ Ibidem, brief C.H. Herculeijns, Berkel-Enschot 18 oktober 1966; brief M.H. Hermans, Horst 15 oktober 1966.

⁸⁶ Ibidem, brief M. den Rooy-Rademakers, Roermond, 19 oktober 1966.

Cals had volgens de briefschrijver een politiek gevoerd die wel aan de duidelijkheidsnorm voldeed. Tijdens de Nacht van Schmelzer had de minister-president 'moed' en 'daadkracht' getoond door bij zijn begroting te blijven en zich te verdedigen tegen alle kritiek.⁸⁷ Ze zagen Cals als een stabiele leider in een sterk veranderende maatschappij. *'U was voor mij een duidelijk voorbeeld van een eminent en modern hard werkende president, die samen met u mensen alle mensen in dit grillige vaderland probeerde te regeren in deze steeds veranderende en sterk zoekende tijd.'* schreef een kapelaan.⁸⁸ Hier tegenover stond Schmelzer die de 'de politieke onduidelijkheid' in het land alleen maar had vergroot en zodoende weer 'voedsel had gegeven aan de politieke onduidelijkheid'.⁸⁹

Vertrouwen

Samenhangend met de politieke onduidelijkheid waar het electoraat over schreef, klaagde de burger over politieke onbetrouwbaarheid die de Nacht had veroorzaakt. In vrijwel iedere brief gebruikte de burger het woord 'vertrouwen' om zich achter Cals te scharen of zich af te zetten tegen de onbetrouwbare KVP met Schmelzer als kop van Jut. Vertrouwen is een essentieel begrip in de politiek en speelde zeker een rol in de politieke ontwikkelingen na de Nacht van Schmelzer. Betrouwbaarheid is een verbreding van legitimiteit. Dat laatste moet gezien worden als een uitsluitend procedurele eigenschap, een manier om op basis van regels geloofwaardigheid te eisen. Vertrouwen breidt dit uit met een morele dimensie in de vorm van integriteit en legt de nadruk op het dienen van het algemeen belang. Het is daarnaast een verlenging van legitimiteit omdat toekomstige beslissingen vooraf worden goedgekeurd. Immers, het vertrouwen dat je aan een politicus schenkt, is eigenlijk een inschatting van zijn toekomstig gedrag. Volledig vertrouwen moet daardoor onvoorwaardelijk zijn en sluit enige controle of verificatie op toekomstige beslissingen uit.⁹⁰

Dat vertrouwen was voor velen ver te zoeken nadat de Nacht aan had getoond dat politiek een onvoorspelbaar en stiekem kon zijn. *'Dacht U, Mr Cals, dat alle Hollanders niet begrepen, dat die hele "val" van de regering volkomen afgesproken werk was en dat die Drs.(!) Schmelzer zich ervoor leende om zijn eigen Roomse party aan te vallen?'* schreef een wantrouwende burger *'En waar gaat alles om? Om de V.V.D. in de regering te hebben!'*⁹¹ Als gevolg schreven velen zich uit als lid van de KVP. De resultaten van het kabinet hadden sommige burgers exclusief gebonden aan premier Cals. Nu de val van kabinet-Cals een realiteit was en het vertrouwen in de KVP is aangetast, hoopten enkele burgers dat Cals hen alsnog op een andere manier zal leiden: *'Mijnheer Cals, ik doe een dringend beroep op u om, indien mogelijk, duidelijk voor velen mensen als ik (...) een weg te wijzen*

⁸⁷ Ibidem, brief A. Baggelaar, Amsterdam 19 oktober 1966.

⁸⁸ Ibidem, brief J.C.M. Molenkamp, Den Bosch 17 oktober 1966.

⁸⁹ Ibidem, brief F.G.J.M. Beckers, Amsterdam 19 oktober 1966.

⁹⁰ Rosanvallon, *Counter-democracy*, 4.

⁹¹ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, anonieme brief aan J.M.L.T. Cals, Datum en locatie onbekend.

uit deze impasse.⁹² Tegenstanders van de Nacht van Schmelzer mochten de gehele politiek dan wel zien als onbetrouwbaar en stiekem, Cals had voor hen niet afgedaan. Ze verzochten hem dan ook in de politiek te blijven. Dat kon in de KVP maar nog liever zagen ze dat Cals een aparte lijst zou starten om af te maken waaraan hij was begonnen.

Voorstanders van de Nacht

Hoewel een overgrote meerderheid van de bevolking niet gelukkig was met de val van het kabinet, zag een kleine minderheid het als een goede ontwikkeling. Dit waren burgers van een andere politieke signatuur die ontevreden waren geweest over het beleid van kabinet-Cals. *'Het is voor u natuurlijk verheugend om van de ongeveer 150 brieven welke u ontving, en voor het overgrote deel instemmende met uw beleid, aan te treffen. Het spijt me dan ook voor u dat ik toch anders moet reageren. Ik heb [namelijk] op de val van dit kabinet zitten wachten.'*⁹³ Deze tegenstanders van het kabinet waren op de hoogte van de politieke gebeurtenissen en gebruikten uiteenlopende argumenten om Cals te overtuigen. Zo waren ze ontevreden over de rooms-rode coalitie, hadden ze het gevoel dat het 'morele gezag' van het koningshuis werd uitgehold en stonden ze niet achter het financiële beleid dat het kabinet-Cals voerde.⁹⁴ Cals nam de moeite om deze argumenten te ontcrachten in een persoonlijke brief aan de tegenstander. Dergelijke moeite nam hij niet bij de vele steunbetuigingen. Er waren ook burgers die Cals in het verleden hadden toegejuicht maar de val van het kabinet als iets positiefs beschouwden omdat het een nieuwe, progressieve toekomst voor de politiek kon bieden. De argumentaties van deze twee groepen voorstanders van de Nacht waren divers maar zijn ook hier weer op te delen in eisen die meer zeggen over de politieke verwachtingen en sfeer.

Gehoord worden

De val van kabinet-Cals bracht voor sommige brieven-schrijvers hoop op een politieke toekomst waarbij politiek dichterbij de burger kwam te staan. Want 'het politieke' was in hun ogen maar moeilijk te bevatten. Politiek was zo ingewikkeld geworden dat sommige burgers zelfs met een rechtstreekse televisie-uitzending niet konden begrijpen waarover de rooms-rode coalitie nu precies was gevallen. *'Helaas heb ik weer met mijn onkunde te kampen als ik [...] concludeer dat ik mijn stem niet door loon-en belastingpolitiek laat leiden...want hoe weet ik of een grotere besteding misschien wel nodig is om werkeloosheid te voorkomen??'* vroeg een Haagse verpleegster zich af.⁹⁵ Hoe zou het electoraat in de toekomst verstandige beslissingen kunnen maken als ze zo ver van de politiek

⁹² Ibidem, brief W.J.G. Gielen, Groesbeek datum onbekend.

⁹³ Ibidem, brief F.C. Terwijn, Doetinchem datum onbekend.

⁹⁴ Ibidem, brief W.M. De Vries, Aalst 27 oktober 1966; brief L.M. Smit, Rijswijk 21 oktober 1966; brief W.CH. Smit, Bilthoven 18 oktober 1966.

⁹⁵ Ibidem, brief J.L. Janssens, Den Haag 20 oktober 1966.

afstanden? Zelfs financieel expert van de KVP, Harry Notenboom, gaf tijdens de Algemene Beschouwingen aan dat 'de technische materie voor niet-ingewijden een moeilijke zaak is.'⁹⁶ Dat de KVP geen eenduidige visie op de financiële toekomst van het land vormde, vergemakkelijkte de behandeling van het loonbeleid ook niet. De burger wilde de afstandelijke nationale problematiek kunnen bevatten zodat hij er een mening over kon formuleren.

Ook de politici leken te ver van de burger af te staan. *'Wij hebben Uw optreden met zorg gevolgd, temeer omdat uitlatingen van U, als kamerlid, van een hautain minachting spraken voor het kiezersvolk.'* schreef een ontevreden burger aan Cals. *'Toch zien wij, buitenstaanders, steeds meer fabrieken sluiten, steeds meer werkelozen zich melden.'*⁹⁷ Het kabinet leek haar eigen plan te trekken zonder daadwerkelijk te luisteren naar de kritische geluiden uit de samenleving. De eerder genoemde positieve eigenschappen van 'moed' en 'standvastigheid' werden in deze argumentaties omschreven als 'koppig' en 'afstandelijk'.⁹⁸ De groeiende distantie tussen het electoraat en de politicus had invloed op de burgerverwachtingen. Een burger omschrijft het als volgt: *'Door [een gebrek aan politieke kennis] ziet het overgrote deel van het volk de overheid niet als hun eigen apparaat, dat onmisbaar is voor de begeleiding van een goede maatschappelijke ontwikkeling, doch men ziet de overheid als een machtsorgaan dat achteloos geld uitgeeft.'*⁹⁹

Sommige burgers verweten Cals dat zijn kabinet vanaf haar formatie al niet representatief was voor de electorale wensen. *'De verkiezingsuitslag liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Desalniettemin bent u met de PvdA[...] in zee gegaan.'* liet een burger weten *'U geeft mij thans meer de indruk een groot verwend en wereldvreemd kind te zijn, dat denkt dat de wereld voor hem is.'* vervolgt hij.¹⁰⁰ Deze burger verwijst naar de uitslagen van de verkiezingen van 1963. Hierop werd in datzelfde jaar het centrumrechtse kabinet-Marijnen gevormd dat door onenigheid over het omroepbeleid twee jaar later vroegtijdig moet aftreden. Kabinet-Cals werd toen gevormd, zonder dat daar verkiezingen aan vooraf gingen.¹⁰¹ Een deel van het electoraat zag de Nacht daarom niet als een negatieve ontwikkeling, maar eerder 'bemoedigend bewijs' dat het parlementaire stelsel nog goed functioneerde.¹⁰² De motie die Schmelzer had ingediend representeerden voor hen de tegenstemmen die bij de formatie in 1965 ongehoord waren gebleven. Daarnaast hadden de burgers snel weer een nieuwe mogelijkheid om zich uit te spreken. *'Ik hoop op spoedige verkiezingen zodat ook het volk zich kan uitspreken, en dat we geen herhaling krijgen van 'n samengaan van KVP met*

⁹⁶ Van der Steen, *Koopman in verwachtingen*, 400.

⁹⁷ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief L.V.D. Wildenberg, Rijen 19 oktober 1966.

⁹⁸ Ibidem, J. Duyverman, Rotterdam 22 oktober 1966; J. Matthijsen, Groningen 24 oktober 1966.

⁹⁹ Ibidem, brief A. Blunen, Vught datum onbekend.

¹⁰⁰ Ibidem, brief W.M. De Vries, Aalst 22 oktober 1966.

¹⁰¹ H.A.C.M. Notenboom, *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967* ('s-Gravenhage, 1991) 21-23.

¹⁰² KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief W.Ch. Smit, Bilthoven 18 oktober 1966.

*PvdA terwijl de stembus 'n duidelijke vingerwijzing gaf.'*¹⁰³

Enkele burgers wilden ook in de toekomst zeker weten dat ze gehoord worden. De gebruikelijke verkiezingen zijn voor hen nog geen garantie dat de politici ook in de toekomst hen zullen representeren. Volgens deze groep moest het politieke vertrouwen regelmatig getoetst worden door middel van volksreferenda, die dienden als verificatiemiddelen. Door het gehele politieke bestel democratischer en directer te maken, kon het vertrouwen op verschillende momenten worden geverifieerd.¹⁰⁴ De stem van de burger moest gehoord worden bij belangrijke politieke kwesties. *'Hieruit zouden dan de partijen maar hun conclusies moeten trekken.'* schreef een burger geïrriteerd *'In plaats van dat de kiezers bij de volgende verkiezingen moeten gaan bepalen welke verdeelde partij ze nu zullen gaan kiezen.'*¹⁰⁵ Daarnaast waren burgers overtuigd dat het electoraat in staat was haar eigen minister-president aan te dragen. *'Ik wil een minister-president, die ik zelf kan kiezen.'* klaagde een vrouw *'Ik wil eerlijke, betrouwbare regeerders, die niet uit eigen- of groepsbelang naar voren geschoven worden, maar die het algemeene lands- en volksbelang willen dienen.'*¹⁰⁶ De Nacht was voor deze briefschrijvers dus een goede ontwikkeling die in hun ogen het begin kon betekenen van een betrouwbare toegankelijke politiek waarin zij gehoord werden.

Vernieuwing confessionele politiek

Andere burgers waren van mening dat de Nacht een signaal was dat het partijstelsel van de KVP nodig aan verandering toe was. Ook dit deel van het electoraat erkende dat er politieke onzekerheid en onduidelijkheid onder het volk, en met name de katholieken, leefden. Maar in tegenstelling tot de aanhangers van kabinet-Cals, dachten ze dat de KVP moest veranderen om duidelijke ondubbelzinnige politiek te bevorderen.¹⁰⁷ De motie van Schmelzer was voor hen een teken dat de KVP niet langer één front was en de partij moest zich dus opnieuw definiëren voor het electoraat. *'Met belangstelling heb ik de laatste ontwikkelingen van onze Vaderlandse politiek gevolgd en wat ik reeds lang verwachtte, is thans gebeurd, er is een einde gekomen aan de z.g. "Eenheid" in de Katholieke politiek. Deze eenheid was m.i. zeer kunstmatig en overbodig.'*¹⁰⁸ De burgers waren overtuigd dat de katholieke partij al langer leed onder een tweesplitsing tussen enerzijds een progressieve linkse groep en anderzijds een conservatief liberaal deel.¹⁰⁹ Het stond het vertrouwen in een transparante politiek in de weg. Verzoeken tot een nieuwe frisse partij die weer kracht moet

¹⁰³ Ibidem, brief F.C. Terwijn, Doetinchem datum onbekend.

¹⁰⁴ Ibidem, brief W. Evers, Euskirchen 14 oktober 1966.

¹⁰⁵ Ibidem, brief J.E. Ros, Utrecht 18 oktober 1966.

¹⁰⁶ Ibidem, brief R. Keizer, 's- Gravenhage datum onbekend.

¹⁰⁷ Ibidem, brief J.F. van Gelder, Utrecht 16 oktober 1966; brief G.A. Roosen, 18 oktober 1966.

¹⁰⁸ Ibidem, brief W. van Kesteren, Leiden 25 oktober 1966.

¹⁰⁹ Ibidem, brief W. Bol, Hendrik Ido Ambacht, 15 oktober 1966; brief M.J. Daalder, Paterswolde 17 oktober 1966.

geven aan een confessionele politiek kwamen daarom vaak voor. *‘Er vanuitgaande dat het confessionalisme zeer diep in het Nederlandse volk is verankerd, moeten vooruitstrevende katholieken accuut komen tot het oprichten van een Katholieke Progressieve Partij’* schrijft een man.¹¹⁰

Hoewel de voorgestelde partijnamen verschillen, leken de argumenten van deze vooruitstrevende katholieken wel erg veel op elkaar. Het is volgens hen namelijk in het voordeel van de KVP en in 's landsbelang dat deze nieuwe progressieve partij er komt. Alleen wanneer de KVP opbrak in de progressieve en conservatieve segmenten die ze herbergde, wist de burger zeker wat een stem op deze partij betekende. Daarbij zijn de voorwaarden voor deze progressieve nieuwe politiek duidelijk; links, anti-liberaal en confessioneel. Ze verzetten zich daarmee tegen het ‘opportunistische’ liberalisme dat ‘geen geloof’ vertegenwoordigde.¹¹¹ De nieuwe partij zal daardoor weer de wensen van de arbeiders vertegenwoordigen, een taak die volgens sommige burgers centraal moest staan in de confessionele politiek. *‘Van een confessionele partij [...] mag men verwachten dat die een politiek voert die gericht is op de toekomst en die gericht is op de rechtvaardigheid (nivellering inkomens en uitbreiding sociale wetten ondanks geschreeuw en gedrang van de werkgevers).’*¹¹² Het merendeel van de briefschrijvers bleven daarbij van mening dat het christelijke geloof de basis moest vormen voor een krachtig sociaal beleid.

Burgers verwezen vaak naar de veranderende en ‘krankzinnige tijd’ wanneer zij beargumenteerden dat de confessionele politiek aan vernieuwing toe was.¹¹³ Sommigen haalden de woorden aan van Frans Alting von Gaesau, een diplomaat en jurist die in het publieke debat omtrent politieke hervormingen naar aanleiding van de Nacht sterk op de voorgrond trad. Alting von Geusau was van mening dat de confessionele politiek zich moest aanpassen aan de maatschappij welke op dat moment aan het veranderen was van ‘ontologische tot functionele’ gemeenschap.¹¹⁴ *‘Ik ben het geheel eens met wat Prof. Dr. Alting von Geusau [...] zeide: “De huidige kabinetscrisis is niet het gevolg van een strijd tussen links en rechts, maar een verouderd achterhoedegevecht van een partijpolitiek bestel tegen de noodzaak om dit bestel te veranderen’* schreef een man.¹¹⁵ Het noemen van Alting bij naam lijkt het argument van de burger kracht bij te zetten.

De verzoeken om de KVP op te delen sluit enigszins aan bij de zogenaamde doorbraakgedachte die onder andere de nieuwe D’66 uitdroeg; een verlangen om het gehele politieke veld te verdelen in een conservatief rechts enerzijds en een progressief links anderzijds.

¹¹⁰ Ibidem, brief W. Bol, Hendrik Ido Ambacht 15 oktober 1966. Spelfouten in het citaat zijn niet verbeterd.

¹¹¹ Ibidem, brief E. van Eck, 's-Gravenhage 14 oktober 1966.

¹¹² Ibidem, brief G. Koelemeijer, Amsterdam 14 oktober 1966. Spelfouten in het citaat zijn niet verbeterd.

¹¹³ Ibidem, brief J. Schobben, Utrecht 29 oktober 1966.

¹¹⁴ F.A.M. Alting von Geusau, ‘Het partijwezen in Nederland’, *De Tijd* (10 november 1966), 5.

¹¹⁵ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief A.C. Schouten, Nijmegen 20 oktober 1966.

Hierdoor zou de politiek weer overzichtelijk en duidelijk worden. D'66 was ook van mening dat bij deze indeling alle levensbeschouwelijke bindingen losgelaten moesten worden.¹¹⁶ Hoewel deze deconfessionalisering voor het gros van de progressieven te ver ging, waren er ook voorzichtige geluiden die Cals verzochten om een neutrale centrumpartij te stichten.¹¹⁷ Dit waren veelal oud-KVP'ers die de Nacht van Schmelzer als het zoveelste bewijs van confessionele onbetrouwbaarheid beschouwden. Ze zeiden daarom hun steun in de katholieke politici op en wilde in toekomst gerepresenteerd worden door een niet-confessionele partij. *'De onderscheiding naar Godsdienst levert m.i. geen basis meer.'* schrijft een anonieme brieveschrijver, die van mening was dat politiek niet meer om idealen maar om concrete belangen ging. *'Overal om ons heen zien we leden van kerkelijke gemeenschappen buiten hun te enge kring geestverwanten en bondgenoten [stemmen].'*¹¹⁸ Deze brieveschrijvers ondervonden de Nacht ook niet als iets zeer schadelijks maar waren overtuigd dat alleen een verduidelijking van de confessionele politiek een transparante politiek zou bieden.

Hoofdstuk 4 De conclusie

Politiek ten tijde van de Nacht was voor de burger vooral een afstandelijke wereld. Een breed gedeelte van het electoraat voelde daarom de neiging om zich te bezigen met de politieke besluitvoering. Ik gebruik de term 'breed' omdat 'groot' hier niet vastgesteld kan worden. Brieveschrijvers reageren veelal omdat ze zich al betrokken voelden tot de politiek. Toch is de samenstelling van het schrijvende electoraat in dit geval meer divers. De kleine meerderheid aan mannen en stedelingen wordt aangevuld met vrouwen, andersgelovigen en provincialen. Zelfs zwevende stemmers klommen in de pen om hun mening te propageren. De beschuldigingen van de politici in de jaren zestig dat het electoraat politiek apathisch was, lijken daarom op basis van de steekproefselectie onjuist.

Waarom politiek zo belangrijk en afstandelijk was, hangt samen met de burger-politicus relatie. Cals was een leider van gemeenschappen, zoals de groep katholieken of 'het volk'. Tevens had hij een voorbeeldfunctie doordat hij persoonlijke waarden van individuen representeerde. De samenhang van deze relaties verklaart waarom de burgers een afhankelijke en nederige houding aannemen in hun brieven. Om Cals bij te staan in deze tijd en om te garanderen dat hij hen in de toekomst nog kon vertegenwoordigen, kiezen ze voor een ondersteunende en dankbare rol. Religie leek deze houding te vergemakkelijken maar voor een confessioneel politicus ontving Cals relatief

¹¹⁶ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 304.

¹¹⁷ KDC, *Archief J.M.L.T. Cals*, inv. nr. 133, brief J.Slebos, Den Haag 17 oktober 1966; brief J.M.G. Saers, Den Haag datum onbekend.

¹¹⁸ Anonieme brief, Haarlem 20 oktober 1966.

weinig brieven met een christelijke signatuur. In tegenstelling tot wat Manin beweert, was de burger-politicus relatie nog niet sterk beïnvloed door de televisie. De burger waardeerde Cals vooral om zijn praktische politieke resultaten die in zijn persoonlijke omgeving merkbaar is. De 'leiderschapsparadox' van Te Velde gaat hier ook niet op, omdat politieke stabiliteit door veel briefschrijvers werd gewaardeerd. Een sterke leider met een voorbeeldfunctie was voor hen nog steeds wenselijk.

Wel was de Nacht van Schmelzer het resultaat van enkele botsende mentaliteiten die lijken samen te vallen met de bevindingen van Righart en De Jong. De val van kabinet-Cals was voor sommige briefschrijvers een breuk met de fatsoensnorm, een teken van politieke onduidelijkheid en onbetrouwbaarheid. Achter deze politieke eisen gaat een zeker conservatisme schuil; de burger wil dat alles bij het oude blijft. Terug naar een politiek die alleen in het partijstelsel verdeeld is en waarbij de politicus nog stand hield. Ook de fatsoensnorm sluit aan bij de conservatieve houding die terug grijpt naar een rooskleurige, stabiele en vertrouwde politieke sfeer. Deze normen verwijzen naar ongeschreven regels waaraan iedere politicus zich moest houden en waarop de burger zijn oordeel over de politiek kon baseren. Nu deze 'spelregels' werden overtreden hielden aanhangers van Cals vast aan hun eigen ervaringen en voorkeuren. In de toekomst moest alles weer worden zoals zij het gewend waren. Het liefst onder leiding van premier Cals, het toonbeeld van fatsoen, duidelijkheid en betrouwbaarheid. Politiek moest volgens dit deel van het electoraat de maatschappij weer leiden en zorgen voor stabiliteit in een veranderend Nederland. Ironisch genoeg waren het dus vooral de aanhangers van de progressieve Cals die een conservatief beeld van de politieke sfeer waarborgden.

Daartegenover stond de kleine groep briefschrijvers die geen moeite had met de val van het kabinet. Hun stemmen riepen om verandering, in het politieke stelsel maar ook binnen de confessionele politiek. Deze groep had minder goede herinneringen aan het politieke verleden. In hun brieven drukten ze gevoelens van onvrede uit, die verder reikten dan het beleid van kabinet-Cals. De val van Cals en zijn ministers was voor hen een gewenste en logische reactie op de afstandelijke en 'moeilijke' politieke sfeer die er in de jaren ervoor was ontstaan. Om de politiek weer begrijpelijk en behapbaar te maken moesten burgers betrokken worden bij de politieke beslissingen door middel van referenda. Maar politieke duidelijkheid hing ook samen met een nieuwe confessionele politiek waarbij de KVP kleur moest bekennen. De burger wilde zich weer kunnen identificeren met een partij en dit was alleen mogelijk wanneer de partijen vasthielden aan hun idealen.

Een antiautoritair deel van het electoraat stond lijnrecht tegenover een groep stemmers die disciplinerend en orde hoog in het vaandel hebben staan. Sommige kiezers waren van mening dat het aanzien van de politicus, dat werd aangevallen in de gezagscrisis, hersteld moest worden. Anderen

wilden juist dat ze mee konden praten. Toch hadden zowel de tegenstanders als de voorstanders van de val van kabinet-Cals één wens: politieke duidelijkheid. De instrumenten die de voor- en tegenstanders aandroegen om politieke duidelijkheid te realiseren stonden lijnrecht tegenover elkaar. De conservatieve kant vroeg om sterk leiderschap die het Nederlandse volk in een politiek chaotische tijd zou leiden. Aan de andere kant waren er progressieve verzoeken tot politieke vernieuwing. De politiek moest immers de veranderende maatschappij representeren. Deze splitsing in politieke verwachtingen voltrok niet langs verzuilde lijnen maar sneed dwars door het politieke speelveld heen. Katholieken, protestanten, socialisten en liberalen waren verdeeld over de normen waaraan de politiek moest voldoen, wat de Nacht van Schmelzer betekende, wie de boosdoeners waren en welke politieke toekomst Nederland moest hebben.

Er kwamen aanzienlijk minder brieven binnen waarin burger Cals verzochten om zich in te zetten voor progressieve politieke hervormingen maar dit betekent niet dat daar ook weinig sentimenten voor waren in de maatschappij. Zoals al eerder aangegeven hebben burgers de neiging om een brief te schrijven wanneer zij het gevoel hebben dat ze aan de 'verliezende' kant staan. Het is daarom aannemelijk dat er meer aanhangers van een duidelijke politiek door vernieuwing waren dan de brievenselectie doet vermoeden. Tegen een dergelijke achtergrond is ook te verklaren waarom partijen zoals D'66 en de populistische Boerenpartij bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 een grote winst behaalden. Ze beloofden een versimpelde oplossing voor de politieke sfeer van onduidelijkheid.

Literatuurlijst

Archief:

Katholiek Documentatie Centrum (KDC) Nijmegen

Archief J.M.L.T. Cals.

Inv. nr. 133, Brieven houdende reacties op de val van het kabinet Cals.

Gedrukte bronnen:

Almond, Gabriel A., en Sidney Verba, *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations* (Princeton, 1963).

Milbrath, Lester W., *Political participation: how and why do people get Involved in politics* (Chicago, 1965).

Sussmann, Leila A., *Dear F.D.R.; A study of political letter-writing* (Totowa, 1963).

Krantenartikelen:

Alting von Geusau, F.A.M., 'Het partijwezen in Nederland', *De Tijd* (10-november 1966), 5.

'Hoe gaat Nederland op 26 April stemmen? Een NIPO- peiling', *Heerenveensche Koerier* (19 april 1950), 1.

'Te elfder ure. Crisis van de democratie', *De Tijd-Maasbode* (24 april 1963), 9.

'Zou het morgen zó gaan? Laatste NIPO- peiling', *Het Vrije Volk* (24 juni 1952), 1.

Websites:

Staten Generaal Digitaal, '*Handelingen Tweede Kamer 1964-1965, 27 april 1965*', 1305-1318
<<http://resolver3.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19641965%3A0000787>>
[geraadpleegd 19-07-2015].

Literatuur:

Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren; een politieke geschiedenis van Nederland* (Nijmegen, 1999).

Aerts, Remieg, *Het aanzien van de politiek; Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam, 2009).

Beyen, Marnix, 'Clientelism and politicization: direct interactions between deputies and 'ordinary citizens' in France, ca. 1890-ca. 1940.', *Temp Tidsskrift for Historie* 8 (2014), 17-33.

Beus, Jos de, Jacques van Doorn en Piet de Rooy, *De ideologische driehoek; Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam, 1996).

- Brunt, Lodewijk, *De abortusbrieven* (Amsterdam, 1977).
- Davis, Belinda, 'Review essay. What's left? Popular political participation in postwar Europe', *The American Historical Review* 113:2 (2008), 363-390.
- Duivenvoorden, Eric, *Rebelse jeugd: hoe nozems en provo's Nederland veranderden* (Amsterdam, 2015).
- Fenske, Michaela, *Demokratie erschreiben. Bürgerbriefe un Petitionen als Medien politischer Kultur 1950-1974* (Frankfurt am Main, 2013).
- Jong, Wim de, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Nijmegen, 1982).
- Kaal, Harm, 'De cultuur van het televisiedebat. Veranderende percepties van de relatie tussen media en politiek, 1960-heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014), 293-316.
- Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge, 1997).
- Notenboom, H.A.C.M., *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967* ('s-Gravenhage, 1991).
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995).
- Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2015).
- Rosanvallon, Pierre, *Counter-democracy; politics in an age of distrust* (Cambridge, 2008),
- Steen, Paul van der, *Cals, koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam, 2004).
- Steinmetz, Willibald, en Heinz-Gerhard Haupt, 'The political as communicative space in history: The Bielefeld approach', in: idem en Ingrid Gilcher-Holtey (red.), *Writing political history today* (Frankfurt, 2013), 11-37.
- Thomassen, J.J.A, e.a., *De verstomde revolutie. Politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig* (Alphen aan de Rijn, 1983).
- Velde, Henk te, 'Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie', in: idem en Dick Pels (red.), *Politieke stijl: over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam, 2000), 151-170.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme; politieke tradities in Nederland* (Amsterdam, 2010).
- Ziemann, Benjamin, e.a., 'Introduction: The scientization of the social in comparative perspective' in: Kerstin Brückweh e.a. (red.), *Engineering society: the role of the human and social sciences in modern societies* (New York, 2012), 1-40.

Ziemann, Benjamin, en Miriam Dobson, *Reading Primary Sources; The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth century history* (New York, 2009).

Zimmermann, Harm Peer, 'Lebenswelt und Politik. Bürgerbriefe an Helmut Schmidt.' in: Peter Janich, *Humane Orientierungswissenschaft. Was leisten verschiedene Wissenschaftskulturen für das Verständnis menschlicher Lebenswelt?* (Würzburg, 2008), 203-226.